

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Για τη γραμματική ερμηνεία έχουμε κάνει ήδη λόγο σε δύο προηγούμενα σημεία. Στο πρώτο από αυτά (Κεφ. Η', υπό III, 3, από κοινού με Κεφ. Θ', υπό IV) εκθέσαμε την προέχουσα όσο και αυτοτελή θέση που αναγνωρίζει υπέρ αυτής η τρέχουσα τυποκρατική διδασκαλία, η οποία έχει ως αφετηρία της ότι η ερμηνεία του κανόνα δικαίου αρχίζει απαραίτητως από την αναζήτηση του νοήματος που προκύπτει από τη γλωσσική διατύπωση του κειμένου του νόμου, κάτι που στις συνήθεις περιπτώσεις αρκεί και οδηγεί στον τερματισμό της ερμηνείας, παρέχοντας και τον μέσο όρο του δικανικού συλλογισμού· αν ωστόσο καταλείπονται αμφιβολίες, και πάλι η γραμματική ερμηνεία θεωρείται από την κρατούσα διδασκαλία αυτοτελές ερμηνευτικό στάδιο που χρησιμεύει στην καθοδήγηση και οριοθέτηση της περαιτέρω ερμηνευτικής πορείας, υποδεικνύοντας τα «δυνατά» (ενδεχόμενα) νοήματα του νόμου, ένα από τα οποία οφείλει στη συνέχεια ο εφαρμοστής να επιλέξει προσφεύγοντας σε πρόσθετα ερμηνευτικά μέσα· τα δυνατά νοήματα του νόμου θεωρούνται έτσι ότι χαράσσουν και τα όρια της ερμηνείας, πέρα από τα οποία αρχίζει η δικαστική δικαιοπλασία και η πλήρωση των κενών του νόμου. Στο δεύτερο από τα σημεία αυτά (Κεφ. Η', υπό V, 2) συμπλεύσαμε με νεότερες απόψεις, που θέτουν υπό αμφισβήτηση, όχι την ικανότητα της γραμματικής ερμηνείας να παράσχει όλα όσα υπόσχεται, αλλά, πριν από αυτό, τη λανθασμένη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται όλη αυτή η υπερεκτίμηση και υπερφόρτωση της με

εξωτερική υπόσταση με τη μορφή ενός επίσημου κειμένου που μεταφέρει συγκεκριμένο νόημα από τους συντάκτες στους παραλήπτες του. Με το δεύτερο γνώρισμα εκφράζεται μία θέση γλωσσολογική του χαράκτηρα. Υποστηρίζεται ότι ένα κείμενο συγκατατίθεται από ένα σύνολο λέξεων και από αυτό συνάγεται, έστω και χωρίς να λέγεται ρητά, ότι οι προτάσεις με τις οποίες είναι διατυπωμένα τα νομοθετικά κείμενα και διά μέσου αυτών οι κανόνες δικαίου, εκφράζουν ένα νόημα που προκύπτει αθροιστικά από τη συνένωση των σημασιών των λέξεων αυτών, κύπτεται αθροιστικά από τη συνένωση των σημασιών των λέξεων αυτών, σε συνδυασμό βέβαια με τον τρόπο τυπικής (συντακτικής) σύνδεσής τους στην αντίστοιχη πρόταση. Όπως θα δούμε και παρακάτω, η θέση αυτή φανερώσει την εκ μέρους της κρατούσης διδασκαλίας υποθέτηση της πύς αυστηρής άποψης περί συνθετικότητας (compositionality) του νοήματος, όπως αποκαλείται στην ορολογία της φιλοσοφίας της γλώσσας, σύμφωνα με την οποία το νόημα (η σημασία) μιάς πρότασης προκύπτει από τη συνένωση των σημασιών των επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων που την απαρτίζουν, από κοινού με τη συντακτική της δομή. Με το τρίτο γνώρισμα εκφράζεται τέλος μία θέση γλωσσολογικού ερίσης χαρακτήρα: ότι το νόημα των λέξεων και γλωσσικών εκφράσεων προκύπτει από το ότι αποτελούν γλωσσικά σύμβολα που έχουν καθιερωθεί και χρησιμοποιούνται με την πρόθεση εκείνων που τα μεταχειρίζονται να δηλώσουν μέσω αυτών συγκεκριμένα πράγματα και ότι, δεδομένου ότι μία ιδιόρρυθμη, σχεδόν ιδιωματική διαμόρφωση των σημασιών των λέξεων θα καθιστούσε δυσχερή, αχ όχι αδύνατη την επικοινωνία, η πρόθεση αυτή είναι ευδιάγνωστη όταν ο ομιλίων (ή ο συντάκτης ενός κειμένου) χρησιμοποιεί τις λέξεις με την τρέχουσα σημασία τους, εκείνη δηλαδή που, κατά τη στιγμή που μιλάει (ή συντάσσει το κείμενο), καθορίζεται από τους βατικούς κανόνες της ομιλικής πρακτικής η οποία επικρατεί στους κόλπους της γλωσσικής του κοινότητας, επομένως έχει κάθε λόγο να συμπελεύσει με την πρακτική αυτή. Η τρίτη αυτή θέση αναρμονίζεται αχ' ενός προς τη θετικιστική άποψη που συνδίδει τη δημιουργία του δικαίου με προθέσεις και αποφάσεις συγκεκριμένων ανθρώπων¹ και αχ' ετέρου προς την επίσης θετικιστι-

4. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι στη σχετική συζήτηση στους κόλπους της φιλοσοφίας της γλώσσας η έκφραση «πρόθεση» (intention, intentionality) δεν χρησιμποιείται συνήθως με τη στενή ψυχολογική-προσωποκεντρική σημασία που

κή αντίληψη ότι το έργο της ερμηνείας είναι κυρίως διαπιστωτικό, εχ' όσον οι τρέχουσες γλωσσικές σημασίες δεν μπορούν παρά να έχουν τη μορφή κοινωνικά επικρατούντων και εμπειρικά διαγνωστών γλωσσικών κανόνων και πρακτικών.

Δεδομένου ότι τα ζητήματα της φιλοσοφίας του δικαίου που επηρεάζουν τις βάσεις επί των οποίων στηρίζεται η μεθοδολογική διδασκαλία έχουν επταρκώς συζητηθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, η πεωτερική κριτική που επιχειρείται πλέον εδώ θα στραφεί περισσότερο προς τα ζητήματα που θέτει η φιλοσοφία της γλώσσας. Αχρβώς αυτή είναι άλλωστε και η οπτική γωνία την οποία υποθέτησαν όσοι από τους νεότερους συγγραφείς φιλοδόκησαν να υποστηρίξουν πύς εμπειριστικά-μένα την κρατούσα διδασκαλία. Παρ' ότι η στροφή αυτή δεν εγγίζει τον πυρήνα του ζητήματος, που παραμένει δικαιοφίλοσοφικός, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η έστω περιορισμένη και δευτερεύουσα γλωσσολογική συζήτηση σήμανε μία σημαντική πρόοδο, εξειδικεύοντας τη βασική τυπολογική θέση περί γραμματικής ερμηνείας ως ακολούθως: το νόημα των λέξεων και εκφράσεων που συναπαρτίζουν το κείμενο του νόμου προκύπτει από τους σημασιολογικούς ορισμούς τους και ότι αυτοί με τη σειρά τους βασίζονται στην ανάλυση των γλωσσικών συμβάσεων (συνθηκών) που έχουν διαμορφωθεί από τη χρήση των αντίστοιχων λέξεων μέσα στη γλωσσική κοινότητα.² Αναλόγως παραμένει επίσης, και εξακολουθεί να γίνεται αποδεκτή έστω και χωρίς να αναλύεται διεξοδικά, η δεύτερη θέση περί συνθετικότητας του νοήματος. Ιδιαίτερη πορεία έχει η πρώτη θέση περί της μεθοδολογικής αφετηρίας του νόμου ως κειμένου: υποθετείται από όλους ανεξαιρέτως τους υποστηρικτές της κρατούσης διδασκαλίας, αλλά όχι μόνο· ακολουθείται σιωπηρά και από τους περισσότερους επικριτές της διδασκαλίας αυτής, οι οποίοι περιορίζουν την κριτική τους στις άλλες δύο θέσεις,

έχει, π.χ., στη θεωρία της πράξης (ή, στο δικαιο, στη θεωρία περί της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη), αλλά υπό την ευρύτερη έννοια ενός συνόλου των γλωσσικών εκφράσεων με σημασίες, ο οποίος επέρχεται «ηθελημένα», δηλαδή όχι με κάποιον φυσικό ή αυτόματο τρόπο αλλά με την πρόθεση δρώντων που δεν χρειάζεται να είναι συγκεκριμένα φυσικά πρόσωπα, αλλά μία μη προσωποποιημένη συλλογική δράση ή πρακτική.

5. Βλ. παρ' ημίν Γιαννίδη, *Αιτιολογηση* Α', σ. 212 κ.ε., που είναι επηρεασμένος κυρίως από τους Koch - Rüßmann, σ. 126 κ.ε.

υποθετώντας διαφορετικές θεωρίες περί νοήματος από ό,τι εκείνη, που τους οδηγούν σε αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας, ενίοτε ακόμη και της αυτοτέλειάς της γραμματικής ερμηνείας. Διαβάζοντας υπ' όλη την εικόνα αυτή της συζήτησης, θα στραφούμε λοιπόν προς τα γλωσσολογικά ερωτήματα, αφήνοντας τα δικαιολογιστικά κατά μέρος. Θα ξεκινήσουμε από την αναλυτική έκθεση των γλωσσοθεωρητικών προυποθέσεων της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας, δηλαδή κυρίως των θεωριών περί νοήματος στις οποίες φαίνεται να βασίζεται (παρακάτω, υπό II). Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε ορισμένες εναλλακτικές θεωρίες περί νοήματος (παρακάτω, υπό III), που εναρμονίζονται στις προηγούμενες, για να στραφούμε στη συνέχεια στην εξέταση των αρνητικών για την κρατούσα διδασκαλία συνεπειών που θα είχε η υιοθέτηση των εναλλακτικών αυτών θεωριών (παρακάτω, υπό IV). Το παρόν κεφάλαιο θα κλείσει με την επισήμανση των σοβαρών ερωτημάτων που εγείρει, σε σχέση με την κρατούσα διδασκαλία και τη θέση που παραχωρεί στη γραμματική ερμηνεία, ο κανονιστικός χαρακτήρας του δικαίου (παρακάτω, υπό V).

II. Σημασιολογικοί ορισμοί

1. Η χερουόσα μεθοδολογική διδασκαλία και η κλασική θεωρία περί νοήματος

Οι παλαιότεροι συγγραφείς που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της κρατούσης διδασκαλίας, παρ' ό,τι υπήρξαν, όπως είδαμε, πολύ φειδωλοί σε θεωρητικές αναλύσεις, δεν μπορούμε πάντως να πούμε ότι ήσαν άδεις γύρω από τα προβλήματα της γλώσσας και του τρόπου σύνδεσης των γλωσσικών συμβόλων με το εκφραζόμενο από αυτά νόημα. Αντίθετα, είναι προφανές ότι ακολούθησαν μιά εδραία φιλοσοφική παράδοση, που μπορεί να χαρακτηριστεί κλασική και της οποίας οι ρίζες φθάνουν ως τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, και αυτό αποτελεί ίσως τον λόγο για τον οποίο δεν θεωρήσαν ότι έπρεπε να επιδοθούν σε εμπεριστωμένες αναλύσεις. Πρωτό λοιπόν στραφούμε προς τις θέσεις των νεότερων συγγραφέων, είναι αναγκαίο για την πληρότητα της κατανόησης να κατ' επείγουσε τις φιλοσοφικές βάσεις στις οποίες στηρίχθηκαν, έτσι και

συντηρή, οι συγγραφείς που πρώτοι διαμόρφωσαν την κρατούσα διδασκαλία.

Οι αντιλήψεις για τη γλώσσα, που ονομάσαμε κλασικές και στις οποίες στηρίχθηκε η κρατούσα διδασκαλία, έχουν ως άξονά τους δύο βασικές θέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η γλώσσα, μέσω συμβόλων (σημείων, δηλαδή φθόγγων και γραπτών χαρακτήρων) και συνδυασμών τους που έχουν συμβατικό χαρακτήρα και διαφέρουν ανά γλωσσική κοινότητα, απεικονίζει την πραγματικότητα και συνεπώς οι επί μέρους γλωσσικές εκφράσεις απεικονίζουν με τη σειρά τους το μήμα εκείνο της πραγματικότητας για το οποίο γίνεται κάθε φορά λόγος και με το οποίο σχετίζονται οι σημασίες που ενσωματώνονται σ' αυτές. Σύμφωνα με τη δεύτερη, δεδομένου ότι τα γλωσσικά σύμβολα και οι αποδοκτοί σε μιά γλώσσα ως καθοσχηματισμένοι συνδυασμοί τους (λέξεις και ενώσεις τους) δεν μπορούν παρά να είναι πεπερασμένοι κατά τον αριθμό ενώ η δήλωση της πραγματικότητας παραμένει πάντα ανοιχτή στο μέλλον και έτσι τα απεικονιζόμενα μήματα της δεν μπορεί παρά να είναι άπειρα, η κάθε φορά δηλούμενη πραγματικότητα είναι αδύνατον να απεικονίζεται απευθείας στην ατομικότητά της αλλά μόνο μέσω γενικευμένων σημασιών, ικανών να συμπεριλάβουν πολλές ομοειδείς εκφάνσεις της ροής των πραγμάτων στο παρόν, το παρόν και το μέλλον (μιά ιδιόρρυθμη περίπτωση αποτελούν μόνο τα κύρια ονόματα). Μεταξύ λοιπόν αφ' ενός των άπειρων επί μέρους πραγματικών και γεγονότων (και των ιδιοτήτων και των μεταξύ τους σχέσεων) που συνθέτουν την πραγματικότητα και αφ' ετέρου των πεπερασμένων γλωσσικών εκφράσεων που τη δηλώνουν μεσολαβούν κατ' ανάγκη ορισμένες γενικεύσεις ως προς τα συστατικά στοιχεία της πραγματικότητας, και αυτές κατά την κλασική θεωρία είναι οι έννοιες. Οι έννοιες είναι λοιπόν, κατά την κλασική θεωρία, γενικευμένες παραστάσεις (εικόνες) των συστατικών στοιχείων της πραγματικότητας στον νου μας, και αυτές είναι που κατά κυριολεξία δηλώνονται με τις επί μέρους λέξεις και γλωσσικές εκφράσεις και συνιστούν τη σημασία τους.

Οι έννοιες έχουν, κατά την ίδια θεωρία, ένα βασικό χαρακτήριστικό που τους επιτρέπει να επιτελούν τη μεσολαβητική λειτουργία τους: είναι επιδεκτικές ορισμού. Ο ορισμός μιάς έννοιας είναι ο προσδιορισμός των αναγκαίων και επαρκών προυποθέσεων που πρέπει να συντρέχουν ώστε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο να υπάγεται σ' αυτήν· παρέχει

έτσι τα κριτήρια που επιτρέπουν να εκτιμηθεί αν το αντικείμενο αυτό δηλώνεται ορθά με την αντίστοιχη λέξη ή όχι. Και επειδή η δηλούμενη πραγματικότητα δεν είναι συνήθως απλή (π.χ., «νά' ένα μήλο») αλλά σύνθετη (π.χ., «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας τερμάτισε χθες την επίσημη επίσκεψή του και επέστρεψε αεροπορικά από την κινεζική πρωτεύουσά»), οι γλωσσικές αποτυπώσεις της έχουν και αυτές χαρακτηρισμό, με συνέπεια το νόημα μιάς πρότασης να προκύπτει από τον συνδυασμό των εννοιών που δηλώνονται με τις επί μέρους λέξεις όσο και με τη μεταξύ τους συντακτική σύνδεση που και αυτή απαιτείται τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται μεταξύ τους και συντίθενται τα επί μέρους συστατικά της δηλούμενης πραγματικότητας. Κατά την παλαιότερη ορολογία, οι έννοιες διαθέτουν βάθος και πλάτος, με το βάθος να περιέχει τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις της εφαρμογής μιάς έννοιας και το πλάτος της το σύνολο των περιπτώσεων της πραγματικότητας που υπάγονται σ' αυτήν. Κρίσιμο είναι εδώ να συγκρατήσουμε ότι, κατά την κλασική θεωρία, το βάθος είναι εκείνο που προσδιορίζει το πλάτος μιάς έννοιας και όχι αντίστροφα.

Η κλασική θεωρία περί νοήματος και περί εννοιών δεν συνδεόταν μόνο (ίσως ούτε καν πρωτίστως) με τη φιλοσοφία της γλώσσας. Την προσοχή της έστρεψε κυρίως προς τη νόηση ή τον νοο και τις διεργασίες μέσω των οποίων ο άνθρωπος νοεί την πραγματικότητα: η γνώση της πραγματικότητας μεσολαβείται από συμβάντα και στοιχεία του νοο, που είναι ο σχηματισμός και η εφαρμογή των εννοιών. Επί πλέον, η κλασική θεωρία συνδεόταν στενά με ορισμένες θεμελιώδεις μεταφυσικές παραδοχές περί της αυτοτέλειας των ενεργημάτων, συμβάντων και καταστάσεων του νοο. Το πρόβλημα που την ώθούσε να στραφεί προς τέτοιου είδους αναζητήσεις ήταν η ανάγκη εγγύτερου προσδιορισμού του τί ακριβώς είναι οι έννοιες και πώς παράγονται οι γενικεύσεις που συνδέονται με αυτές. Οι έννοιες είναι παραστάσεις (εικόνες) που σχηματίζει και επεξεργάζεται ο ανθρώπινος νους και δεν ανήκουν ασφαλώς στην ίδια εμπειρική πραγματικότητα με τα δηλούμενα από αυτές πράγματα. Δεν είναι όμως ούτε τυχαίες και συμβατικές γενικεύσεις, προϊόντα ατομικών ή συλλογικών επιλογών που είναι αυτά που είναι αλλά θα μπορούσαν να είναι και διαφορετικά. Η πλατωνική αριστοκρατική παράδοση συμπεριελάμβανε τη διασταλία, ακολούθως έναν δρόμο που αργότερα χάρακτηρίστηκε ως

μεταφυσικός ρεαλισμός,⁶ ότι οι έννοιες συμπίπτουν με (ή απεικονίζουν) τα είδη,⁷ τα οποία από τη σκοπιά της οντολογίας είναι αυθεντικά και απευθείας προσεχτά στον νοο, τουλάχιστον τον φιλοσοφικά εξασκημένο, ο οποίος έχει αποκτήσει κατά την εσωτερική όραση ώστε να τα διακρίνει. Οι εννοιολογικές γενικεύσεις είναι λοιπόν οντολογικά προκαθορισμένες, ενώ εξ' ίσου οντολογικά προκαθορισμένα είναι τα ουσιαστικά και αναγκαία γνωρίσματα των ειδών, διακρινόμενα από τα επουσιώδη και τυχαία, τα οποία πρέπει να ξεχωρίσει ο ορισμός της κάθε έννοιας και να αναδείξει έτσι τις οντολογικά αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις, δηλαδή τα εκ των προτέρων δεδομένα κριτήρια για την υπαγωγή των επί μέρους αντικειμένων σ' αυτήν.⁸

Οι φιλοσοφικές βάσεις της κλασικής θεωρίας ήταν ωστόσο επίμεινο να δεχθούν έντονη κριτική ιδίως κατά τις αρχές της Νεωτερικότητας, όταν άρχισαν να αναπτύσσονται οι νέες εμπειρικές επιστήμες και να εμπειδώνεται το κοσμοείδωλο που στηρίζεται σ' αυτές. Παρ' όλα αυτά, η κλασική θεωρία περί εννοιών και περί νοήματος εξακολουθήσε να είναι η κρατούσα, τουλάχιστον ως προς τις θέσεις της εκείνες που μπόρεσαν να διατηρηθούν υπό το κράτος της νέας προσέγγισης της πραγματικότητας η οποία επέμενε τόσο στην εμπειρική πηγή της γνώσης της όσο και στην επιδεκτικότητά της να τύχει μαθηματικής ανάδυσης. Ιδίως παρέμεινε κυρίαρχο ένα είδος φιλοσοφικού ρεαλισμού, τουλάχιστον υπό την έννοια ότι διατηρήθηκε η απεικονιστική αντίληψη για τη γλώσσα και για τις έννοιες. Ως λειτουργία της πράσας εξακολουθήσε δηλαδή να γίνεται δεκτή η απεικόνιση της πραγματικότητας με τη βοήθεια συμβατικών γλωσσικών σημείων και ως λειτουργία των εννοιών να θεωρείται η μέσση αυτών, ως γενικών παραστάσεων του νοο, μεσολάβηση μεταξύ γλωσσικών συμβόλων και

6. Όχι υπό την τρέχουσα έννοια του πραγματιστικού «ρεαλισμού» αλλά υπό τη φιλοσοφική έννοια, που αποδίδει ακόμη και στα νοητά την ιδιότητα του να είναι οντολογικά αυθυπόστατα και έτσι να αποτελούν μέρος της πραγματικότητας (reality).

7. Ο Πλάτων μιλάει ως γνωστόν εναλλακτικά και για *ιδέες*.

8. Για μία πολύ αναλυτικότερη εικόνα της κλασικής προσέγγισης, όπως αυτή εμφανίζεται από τη σκοπιά της φιλοσοφίας του νοο, βλ. Tyler Burge, «Concepts, Definitions, and Meaning» (1993), αναδημ. στο βιβλίο του *Foundations of Mind: Philosophical Essays*, τόμ. 2, Οξφόρδη, Clarendon Press, 2007, σ. 291 κ.ε.

δηλούμενων τμημάτων της πραγματικότητας και έτσι η διευκρίνιση της γλωσσικής και μαζι και γνωστικής τους ούληψης. Η διδασκαλία περί του οντολογικά (μεταφυσικά) αυθυποστάτου των εννοιών είναι απερίσπαστη που δέχθηκε τα περισσότερα πυρά. Όμως στη θέση της προδηλώνει αρχικά μία άλλη μεθυστική προσέγγιση, συμβατή με την εμπειριοκρατία, που να εξηγήσει τόσο το ότι οι γενικές της χάρωνται τις έννοιες οφείλονται στα ίδια τα πράγματα όσο και το ότι υπάρχει δυνατότητα διάκρισης των ουσιωδών από τα επισυμωδη γνωρίσματα μιας έννοιας: οι επιστημικές είναι εκείνες που μάλλον μπορούν για το τί συγκαταί και είναι αποφασιστικό για την κατάσταση των πραγμάτων σε ομοειδή σύνολα και για τον σχηματισμό φράσεων ότι η χρηματική σύνθεση ενός μετάλλου, την οποία μπορούμε να διαπιστώσουμε βασιζόμενοι στις γνώσεις μας για τα χρηματικά στοιχεία και με τη βοήθεια δοκιμίων πειραματικών μεθόδων – και όχι το χρώμα του ή τη λάμψη του – είναι το κριτήριο προκειμένου να αποφανθούμε αν αυτό είναι χρυσός ή ορείχαλκος.

Λίγο πριν από τα μέσα του 21ου αιώνα, οι αντιμεταφυσικές τάσεις στους κόλπους της φιλοσοφίας έγιναν ακόμη εντονότερες. Είχε προηγηθεί η διδασκαλία του λογικού θετικισμού, ο οποίος προστάθηκε να κωδικοποιήσει τη μεθοδολογία των φυσικών επιστημών και να καταστήσει τη μονοσημία που επικρατεί στη λογική και τη μαθηματική ορολογία απολαυστικό πρότυπο νοηματικού προσδιορισμού όλων των γλωσσικών εκφράσεων. Οι μετέπειτα ωστόσο εξελίξεις στο αντιμεταφυσικό μέτωπο συμπεριέφεραν σε μεγάλο βαθμό ακόμη και τον επιστημονικό και μεθυστικό. Οι νέες τάσεις πήραν τη μορφή της λεγόμενης γλωσσικής ή γλωσσολογικής στροφής (linguistic turn) της φιλοσοφίας: αντί να αναζητείται η ουσία των πραγμάτων είτε ευθέως με την ενόραση, είτε που έκανε η παραδοσιακή μεταφυσική, είτε εμμέσως με την εμπειρική καταγραφή τους, όπως ευελπιστούσε ο επιστημονοκεντρικός μεθυσμός, και δεδομένου ότι, όπως έγινε πλέον ευρώς δεκτό, δεν μπορούμε να νοούμε εκτός γλώσσας, προτάχθηκε η μέλση του τρόπου με τον οποίο μιλάμε, με την ελπίδα ότι η ανάληψη της γλώσσας θα μας επιτρέψει να συναγάγουμε παλαιά και για τα ίδια τα πράγματα. Κορυφαίοι των τάσεων αυτών αποτέλεσε η αποστροφή του ύστερου Wittgenstein ότι το νόημα μιας γλώσσας είναι η χρήση της.

της – και όχι η δηλούμενη από αυτήν πραγματικότητα, υπερβατική εμπειρική ή οποια άλλη. Το νόημα πέφτει συνεπώς να αναζητηθεί μέσα στην ίδια τη γλώσσα και όχι εκτός αυτής, να εξηγηθεί από τις πράξεις που τελούμε όταν συνδέουμε τις διάφορες γλωσσικές εκφράσεις μεταξύ τους και με το πλέγμα αυτό εμπρακτών γλωσσικών χρήσεων διαμορφώνουμε, όταν κατορθώνουμε να επικοινωνήσουμε με επιτυχία μεταξύ μας, τις βιολογικές μας σχέσεις.

Η συνέχεια πάντως απέδειξε ότι η ρήση αυτή του Wittgenstein ήταν σβυλλική, πρόσφορη να δώσει λάβη σε πολλές, αντιστατικές μεταξύ τους ερμηνείες. Μία από αυτές, όχι πάντως εκείνη που θεωρήθηκε και η πιστότερη, υποβλήθηκε από ένα σημαντικό μέρος της θεωρίας του δικαίου, που την προτίμησε ως την πιο συμβατή με την παραδοσιακή διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, το νόημα μιας γλωσσικής έκφρασης συμπιέζεται με το σύνολο των έργων ενδολογικών χρήσεων της και αυτές με τη σειρά τους είναι όλες εκείνες οι προτάσεις που γίνονται αποδεκτές από τη γλωσσική κοινότητα ως έργα (και που μπορεί να σημειωθεί ιδίως: που στηρίζουν μία καταστημένη – και έτσι εκ των αποτελεσμάτων κρίνεται ως επιτυχής – επικοινωνιακή πρακτική στο συγκεκριμένο και πεδίο του λόγου). Η εκδοχή αυτή αντικαθιστά τις έννοιες, έτσι όπως τις είχε συνλάβει η κλασική μεταφυσική φιλοσοφία του νου, με την εντελώς αντιμεταφυσική ιδέα των ενδολογικών χρήσεων και της επικρατούσας γλωσσικής πρακτικής και εξισώνει τον ορισμό τους με την κατάσταση των γλωσσικών κανόνων χρήσης που μπορούν να αντιστοιχούν από τη μέλση της γλωσσικής πρακτικής ως διέποντες την in actu τε κωδικοποιημένη εργασία των χρήσεων (ή για να χρησιμοποιήσουμε μία έκφραση της φιλοσοφίας του νου, εξισώνει τον ορισμό των πράξεων με την καταγραφή και επεξεργασία των κωδικοποιημένων πεποιθώντων γι' αυτά). Οι κανόνες της χρήσης, που είναι πλέον το ζήτημα των ορισμών, διατηρούν ωστόσο κάποια καιρία χαρακτηριστικά της κλασικής θεωρίας: πρώτον, μας προσδιορίζουν και αυτοί τα κριτήρια της υπαγωγής μιας νέας έκφρασης της πραγματικότητας, δηλαδή και

9. Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations*, 1953 (χρησιμοποιώ τη γερμανική έκδοση, του εκδοτικού οίκου Suhrkamp, 1967), αριθ. 43.

ως την ελπίδα αυτή προσηύχεται η συλλογή του βιβλίου της οριζόμενης γλώσσας εφάρμοξε και αυτή είναι που με τη σειρά της καθορίζει και το πλαίσιο, δηλαδή το σύνολο των ενδεχόμενων χρήσεων της με την οποία έχει διαφραστεί η συλλογή θεωρία και οι πλέον λόγοι αντιστοίχια για την σωστή (κατανόηση) και την σωστή (ενεργητικότητα) των εννοιών και πρακτικών για το ενδιαφέρον προς το γλωσσικό γεωμετρικό, νόμο (κατανοή) και την εφάρμοξη προς τις επί μερών περιπτώσεις εφάρμοξης (απονομή) των γλωσσικών εφάρμοξεων και ενεργειών που ανήκουν στην ελπίδα είναι εφάρμοξη της θεωρίας οι εννοίες διαφραστούν στον νόμο (ή) βέλους πλέον επεξηγή ο φιλοσοφικός εφάρμοξος νόμος διαφραστεί την εφάρμοξη και ενεργητική της άμεσης προς ελπίδα της έννοιας αλλά επεξηγή η γλωσσική πρακτική αποκαλύπτει από τον νόμο εφάρμοξη στην περιγραφή των εφάρμοξεων που διαφραστούν και κατ' εφάρμοξη εφάρμοξη προς ελπίδα και οι οποίες μπορεί να εφάρμοξε ότι συνδέονται με κοινές εφάρμοξες πρακτικές των εφάρμοξεων. Μπορούμε έτσι να κληρούμε λόγο για μετά και εφάρμοξη της γλωσσικής εφάρμοξης στην κλασική θεωρία.

2. Η θεωρία της συλλογιστικής του νόμου στην νομική δικαιοσύνη (1) στενός συνδέσμος των αρχικά δάχτυλων στη θεωρία του δικαίου αντλήσεων περί γλωσσικής εφάρμοξης με την κλασική δικαιοσύνη περί νομικών είναι προφανής. Η κρατούσα σύλληψη της γλωσσικής εφάρμοξης έννοις, όπως είδαμε, ότι το κείμενο του νόμου ως σύνολο λέξεων, δηλαδή συμβατικών συμβόλων, κωδικοποιεί και απεικονίζει έννοιες, άλλες σχετιζόμενες με την καθομιλούμενη και άλλες που προσδίδουν στην ειδική νομική γλώσσα, και έργο της εφάρμοξης είναι πρωτότως να αποκωδικοποιήσει τα συμβατικά σύμβολα, να αποκαλύψει τις δηλούμενες έννοιες και να τις καταστήσει προσίτες μέσω του ορισμού τους, εντοπίζοντας τα κριτήρια, δηλαδή τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις ώστε η μεμονωμένη έκφραση της πραγματικότητας για την οποία γίνεται κάθε φορά λόγος να μπορεί να υπαχθεί στην εκάστοτε οριζόμενη έννοια και κατ' επέκταση να θεωρηθεί μέλος (στοιχείο) του συνόλου των δηλούμενων με την εφάρμοξη έκφραση πραγματικών. Από το βέλος δηλαδή των εννοιών, που είναι προσίτο στον πεπαιδευμένο του και που, μετά από συνυπολογισμό και των συντακτι-

κών συνδέσεων, μας δίνει αβυσσικά το κλασικό περιεχόμενο που εφάρμοξε κανονικά δικαιοσύνη, που γίνεται στη συνέχεια και το πλάτος τους και έτσι καθίσταται ευεργής και η υποστήριξη των επί μερών περιπτώσεων.¹⁰

Η κρατούσα σύλληψη μεθοδολογική δικαιοσύνη περί γλωσσικής εφάρμοξης δεν αρκείται να είναι πλέον, όπως τονίσαμε ήδη, σε μια απλή περιγραφή της πλάτης με τις κλασικές αντιλήψεις για τις έννοιες και το νόημα, αλλά παύει να είναι θεωρία της νόμου, που θεωρούν εκείνοι της φιλοσοφίας της γλώσσας και του νόμου που εφάρμοζονται ως μετέβλητη της κλασικής προσέγγισης. Ηολοί συγγράφεις υποστηρίζουν σήμερα με διεκδικητική γλωσσολογική επιχειρήματα ότι η γλωσσική εφάρμοξη βελτιώνεται στη δικτύωση των σημειολογικών ορισμών των γλωσσικών εφάρμοξεων που συνεπικρίνουν το κείμενο του εφάρμοξου νόμου και ότι αυτοί με τη σειρά τους είναι ορισμοί εννοιών και συνδέονται στην καταγραφή των γλωσσικών συμβάσεων που επιχωρούν στην τρέχουσα ομιλική πρακτική, με πρόσχυρα μιλάστη τη θέση της πρακτικής εκείνης που επικρατεί ειδικά στους κόλπους της κοινότητας των νομικών. Ηωρήνα της δικαιοσύνης αυτής αποτελούν οι θέσεις (α) ότι η σχέση που καθορίζει το νόμο (τη σημασία) των γλωσσικών εφάρμοξεων τις οποίες χρησιμοποιεί ο νόμος είναι τριπλή, δηλαδή δεν είναι απευθείας σχέση των γλωσσικών σημείων με την πραγματικότητα αλλά μεσολαβείται αναγκαστικά από τις έννοιες, γι' αυτό και γίνεται λόγος για ασημειωτικό τρίγωνο,¹¹ (β) ότι η ένταση (το βέλος) των εννοιών που δηλώνονται με τις γλωσσικές εφάρμοξεις του νόμου προηγείται της έκτασής τους (του πλάτους τους) και την καθορίζει, δηλαδή οι σημασιολογικοί ορισμοί παρέχουν τις αναγκαίες και επαρκείς προϋποθέσεις (κρίτηρια) ώστε μία μεμονωμένη έκφραση της πραγματικότητας να μπορεί να υπαχθεί στην αντιστοίχη έννοια

10. Η αντίληψη αυτή δεν χαρρατίζει μόνο την κρατούσα στην ηπειρωτική Ευρώπη μεθοδολογική δικαιοσύνη, αλλά και τον αναλυτικό νομικό θετικισμό του H. L. A. Hart, που βέβαια προσφέρει μία θεωρητικά πολύ πιο εκτεταμένη προσέγγιση, επηρεασμένη από τη φιλοσοφία του ύστερου Wittgenstein. H. A. Nicot Stavropoulos, *Hart's Semantics*, στο Jules Coleman (επιμ.), *Hart's Postscript*, Oξφόρδη, Oxford University Press, 2001, σ. 59 κ.ε.

11. Koch - Rüßmann, σ. 126 κ.ε. Γιανδής, *Αντιόχη* Α', σ. 188 κ.ε.

και να συνομωσθεί με τη γλώσσική έκφραση που τη δηλώνει,¹² και (γ) ότι το νόημα του νόμου προκύπτει συνθετικά από το νόημα των επί λέξεως γλωσσικών εκφράσεων και των εννοιών που αυτές δηλώνουν, σε συνάρτηση με τις συντακτικές τους συνδέσεις.¹³

Η διδασκαλία περί του συμβατικού χαρακτήρα του νόμματος πρέπει να αρχίσει στην κατεύθυνση διδασκαλία ένα σήμαρα πύς απεδεχτό θεμελιώ από ό,τι η κλασική θεωρία. Πρώτα απ' όλα, εγκαταλείπει την άποψη περί ενός μεταφραστικά αναγκαίου ορθού νοήματος του νόμου, που παρεπείπεται σε δύσκολοσδήποτε πλέον θεωρίες φυσικού δικαίου παρ-δυστακού τ'ύπου, ενώ παρ'άλληλα μπορεί να επικαλεστεί το επιχείρημα ότι ο νομοθέτης κατά τεκμήριο χρησιμοποίησε τις λέξεις που επέλεξε ακολουθώντας τη συνήθη σημασία τους και όχι μία παρακαλίνουσα, που θα έκανε τον νόμο δύσκολο. Παρ'άλληλα, μπορεί να ισχυριστεί ότι, όταν το τεκμαζόμενο αληθεύει και ο νομοθέτης ακολουθήσε παράγωγι- τις κατεύθυνσες γλωσσικές συμβάσεις, η ερμηνεία δεν παρουσιάζει προ-βλήματα, δεν εμφανίζονται εύλογες διαφορές και οι περιπτώσεις είναι ευχερείς (εκτός αν πρόκειται για διαφορές όχι γύρω από τα λεγόμενα από τον νόμο αλλά γύρω από το κανονιστικά αποδεκτό των λεγόμενων). Επί πλέον, με το να συνοδεύει τη γραμματική ερμηνεία με τις κατεύθυνσες γλωσσικές συμβάσεις, επιμένει στον κατ' αρχήν εμπειρικό χαρακτήρα

12. Koch - Rüßmann, σ. 129, 133 κ.ε., 145 κ.ε. (που αντί για χρήση κάπου λόγου για «ιδιότητες» που οφείλει να διαθέτει το δηλούμενο αντικείμενο ώστε να υπαχθεί στην αντίστοιχη έννοια). Γιαννίδης, Αιτιολόγηση Α', σ. 190 μαζί με σ. 104.

13. Η θέση περί συνθετικότητας του νόμματος εννοείται μάλλον στενά ή αυ-στρά, ότι δηλαδή οι σημασίες των επί λέξεως λέξεων προηγούνται της σημασίας της πρότασης, η οποία και προκύπτει αθροιστικά από εκείνες μαζί με τον τρόπο της συντακτικής τους σύνδεσης - μία λιγότερο αυστηρή εκδοχή θα ήταν ότι οι επί λέξεως λέξεις συμβάλλουν, έστω και στοιχειωδώς και απλώς με τη λεξικογραφική σημασία τους, στο συνολικό νόημα της πρότασης, η λεξικογραφική αυτή σημασία όμως αντίστοιχα είναι το προϊόν αφαιρεσης από προσηγηθείσες χρήσεις των ιδίων αυτών λέξεων μέσα σε γλωσσικά έγκυρες και ουσιαστικά αληθείς προτάσεις. Η (αυστηρή) θέση περί συνθετικότητας δεν έχω υπ' όψη μου να διατυπώνεται κάπου ρητά, είναι όμως πρόδηλο ότι αποτρέπει θεωρητική προϋπόθεση της κατεύθυνσες δι-δασκαλίας περί γραμματικής ερμηνείας: είναι επίσης προφανές ότι ακολουθείται στην πράξη, αφού συνήθως οι ερμηνευτικές διαφορές επικεντρώνονται στη σημα-σία μεμονωμένων λέξεων.

της ερμηνείας ως κατεύθυνσες μιας προσηγηθείσας γλωσσικής προ-κατάχης και ενσχυεί τη θεωρητική κριτική ότι το δικαίον είναι προ-στασώς και κατ' εξαίρεση κατά το παραπάνω, έσπεδή υπατελείται από διαπιστωτικό καθ' όσον στερήζεται σε κατ' το δεδωμένο και επιπλέον πρόσβασιμό, δηλαδή την κατεύθυνση γλωσσικής πρακτικής - έστω και αν το αποτελεσματικό της δείξει ότι το περιεχόμενο των κειμένων είχε τελικά κανονιστικό χαρακτήρα, ενόστε υπερβιγμένο. Ο ισχυρισμός αυτός ει-ναι μάλλον ευλογημένος έσπερος όταν η ερμηνεία είναι από τις μέ-ρους λέξεις και γλωσσικές εκφράσεις λαμβανόμενες μεμονωμένα και όχι από τη συνολική διατύπωση των προτάσεων μέσα στον νόμο.

Κυρίως όμως η διδασκαλία περί συμβατικού χαρακτήρα του νό-ματος εξηγεί καλύτερα από ό,τι η κλασική αντίληψη το φαινόμενο της ύπαρξης εύλογων διαφορών γύρω από το ακριβές νοηματικό περιεχο-μένο του νόμου (που να παραμένουν όμως intact legem να μην είναι δηλα-δή, έστω και άδηλα, απορίες και διαφορές γύρω από την κανονιστική του δύναμη ή αξία). Οι διαφορές θεωρούνται ότι οφείλονται πρωτί-στως στο ότι η γλώσσα γενικά, και συνεπώς και η γλώσσα του δικαίου, εμφανίζει ασάφειες, δηλαδή παρουσιάζει το φαινόμενο των πολυση-μιών ή εκφράζει συχνά έννοιες αόριστες. Οι πολυσημίες μπορούν εύλο-γα να αποδοθούν στο ότι η γλώσσα περιέχει έναν αναγκαίο περιορισμέ-νο αριθμό σημείων και θεμάτων συνδυασμών τους, τα δηλούμενα αντι-κείμενα είναι όμως απειρίοριστα, γεγονός που ορισμένες φορές οδηγεί στο να χρησιμοποιείται μία και η αυτή λέξη για να δηλώσει περισσό-τερες από μία έννοιες,¹⁴ και σ' αυτό κλασική (οντολογική-μεταφυσική)

14. Αν βέβαια ως «αντικείμενο» εννοείται εδώ το εκάστοτε γλωσσικά κατονο-μαζόμενο τμήμα της πραγματικότητας, κλασική αντίληψη και συμβατική θεωρία περί νόματος θα ομολούσαν. Αν όμως ως «αντικείμενο» νοούνται οι έννοιες, η μεν συμβατική θεωρία δεν θα είχε πρόβλημα να δείξει ότι και οι έννοιες (οι ση-μασιολογικοί κανόνες) μπορούν να μεταβιβάζονται κατά τη διαχρονική χρήση της γλώσσας, η κλασική αντίληψη ωστόσο, που βασίζεται στη διδασκαλία ότι οι εννοι-ες είναι οντολογικά αυθυπόστατες και προκαθορισμένες, θα απαιτούσε idealiter να υπάχεται για κάθε έννοια ένα ξεχωριστό γλωσσικό σύμβολο και έτσι θα απέδιβε τις πολυσημίες είτε σε ατέλειες της γλώσσας αναγόμενες σε ατέλη γνώση του όντος είτε θα τις θεωρούσε λύσεις ανάγκης προς χάρη του περιορισμού του συνολικού αριθμού των γλωσσικών συμβόλων.

νοητικό εφ' όσον και οι χρήσεις ακολουθούν ορισμένους κανόνες, όπως από τους ιδιοφύστερους ερμηνευτές του Wittgenstein, ο Kripke,¹⁸ έχει πείσει ότι μια γνήσια συμβασιολογική, δηλαδή εμπειρική σύλληψη των κανόνων γενικά, άρα και των γλωσσικών κανόνων του νοήματος, είναι αδύνατη. Αν, για παράδειγμα, έχουμε ως τώρα χρησιμοποιήσει το και αν το τί είναι η πρόσθεση συνάγεται εμπειρικά από ό,τι κάναμε έως τώρα αβριζώντας αριθμούς, τότε τίποτε δεν μας καθιστά βέβαιους πως όταν στο μέλλον θα χρειαστεί να προσθέσουμε δύο αριθμούς πως έτυχε μέχρι σήμερα να έχουμε προσθέσει, π.χ. επειδή είναι μεγαλύτεροι από όλους τους αριθμούς που συνέβη να έχουμε συναντήσει, πρέπει να ακολουθήσουμε οπωσδήποτε τις ίδιες αβριζιστικές διαδικασίες. Με άλλα λόγια, η εμπειρική συναγωγή (κανόνων) μάς επιτρέπει απλώς να προβλέψουμε πως είναι πιθανότερο κάποιος άλλος να τελήσει την πρόσθεση, όχι όμως και να συναγάγουμε ότι υπάρχει κάτι που μας κάνει να οφείλουμε να την εκτελέσουμε με τον ίδιο τρόπο (οπότε, αν δεν τον ακολουθούσαμε, δεν θα κάναμε πάντως πρόσθεση). Ή, για να το διατυπώσουμε πιο ριζικά, αν οι κανόνες (χρήσης λέξεων ή όποιοιδήποτε άλλοι) είναι καθαρά εμπειρικοί, οποιαδήποτε νέα περίπτωση μπορεί να κριθεί τόσο ότι υπάρχει όσο και ότι δεν υπάρχει στον κανόνα (άρχει αυτός να κατασκευαστεί με τον κατάλληλο τρόπο).

Η ριζική αυτή κριτική κατά της συμβασιολογικής αντίληψης περί νοήματος μπορεί να ερμηνευθεί ιδιοκρατικά, και ενδεχομένως και σκεπτικιστικά. Αν το νόημα μιάς γλωσσικής έκφρασης προσδιορίζεται από γνήσιους κανόνες χρήσης και αν επί πλέον οι κανόνες αυτοί δεν μπορούν να συναχθούν από την ως τώρα εμπειρικά διαπιστωμένη κρατούσα γλωσσική πρακτική (ακόμη και αν αφήσουμε κατά μέρος τις περιπτώσεις πολυσχημών και αοριστιών), τότε, κατά μία άποψη, τίποτ' δεν εξασφαλίζει την ορθή χρήση της έκφρασης αυτής στο μέλλον και εξαρτάται από την κάθε νέα πράξη χρήσης και τις συνθήκες διενέργειάς της όσο και από την εκ των υστέρων κρινόμενη επιτυχία ή αποτυχία

18. Saul Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Blackwell, 1982, και επ' αυτού, μεταξὺ άλλων, Nicos Stavropoulos, *Objectivity in Law*, Oxford Clarendon Press, 1996, σ. 17 κ.ε.

της επικουρωσίας με βάση αυτήν, αν η έκφραση θα συνεχίσει να έχει το ίδιο ακριβώς ή ένα εφ' εξής διαφορετικό ή πάτως παραλλαγμένο νόημα. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να αναδιατυπωθεί και από τη σκοπιά της αοριστίας: μιλώντας για έννοιες, όνες (ή σχεδόν όνες) πρέπει να θεωρηθούν αόριστες ή, πράγμα ταυτόσημο, σχετικές.¹⁹ Πολλοί ωστόσο φιλόσοφοι, συνεχίζοντας τις ιδέες του Kripke, δεν ακολουθούν αυτή την γραμμή. Υποστήριξαν εύλογα ότι η κανονιστικότητα του νοήματος συνδέεται με την ουσία των λεγόμενων και με τη (μεταξύ άλλων και γλωσσική) δέσμευσή μας να ισχυριζόμαστε πράγματα αληθή (και όχι απλώς να αναπαράβουμε τις κρατούσες πεποιθήσεις ως προς αυτά). Από τις δύο αυτές ενδεχόμενες ερμηνείες, η πρώτη είναι ισχυρή να υποστηρίξει ακριβείας, ενώ η δεύτερη φαίνεται να επαναφέρει μεταφυσικά ερωτήματα που η διδασκαλία περί του νοήματος ως χρήσης είχε επιδιώξει να παρακάμψει, κατά τρόπο ωστόσο που επίσης να κλονίζει ορισμένες βασικές παραδοχές της κρατούσης θεωρίας περί γραμματικής ερμηνείας.

2. Σχέση του σημασιολογικού με το πραγματολογικό επίπεδο της γλώσσας

Προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι ενδεχόμενες σκεπτικιστικές προεκτάσεις της κριτικής στη συμβασιολογική προσέγγιση του νοήματος, χρήσιμο είναι να υπενθυμίσουμε μια βασική διάκριση που έχει από δεκαετίες καθιερωθεί στη φιλοσοφία της γλώσσας όσο και στη γλωσσολογία: τη διάκριση του σημασιολογικού

19. Και η σχετικότητα των εννοιών είναι βέβαια με τη σειρά της σχετική. Ορισμένοι θα αποδέχονταν μόνο περιορισμένες παρεκκλίσεις ανάλογα με τις περιστάσεις της κάθε χρήσης, ενώ άλλοι θα έβλεπαν στο σημείο να υποστηρίξουν ότι η σχετικότητα των εννοιών είναι σύμφυτη με τη σχετικότητα της θεωρίας της πραγματικότητας, η οποία με τη σειρά της οφείλεται σε πολιτισμικούς λόγους: στο ότι η κάθε (γλωσσική και) πολιτισμική κοινότητα έχει τον εντελώς δικό της τρόπο («εννοιακά σχήματα») να κατατάσσει την πραγματικότητα ώστε να την υπάξει σε έννοιες. Εναντίον πάντως αυτού του αρχαίου σχετικισμού καταλυτική είναι η κριτική που έχει ασχοληθεί από τον Donald Davidson, «On the Very Idea of a Conceptual Scheme» (1974), ανατυπ. στον ίδιο, *Inquiries Into Truth and Interpretation*, Oxford Clarendon Press, 1984, σ. 183 κ.ε.

λέγει «πρόχθεσ» ή η λέξη «ότι-πρόθεσ» μόνο αν έχουμε υπ' όψη μας τη κακή ή καλή ή αντίστοιχη τον τόπο της εκφοράς. Κίττοιαι έβηθη μάλιστα στο σημείο να διατυπώσουν την άποψη ότι την ιδιότητα αυτή έπαιρνουν σε τέλειση καινούση όλες οι γλώσσικές εκφορές που εκφράζουν το επιχείρημα ότι δεν μπορούμε ποτέ να συλλογιστούμε τη δυνατότητα τους αν δεν γνωρίζουμε τα συμπεριζόμενα δηλαδή τα προτάσεις της συγκεκριμένης εκφοράς συνολικά. Έτσι, π.χ. αν είναι *is kind* έχει εν μέρει διαφορετική και επομένως σχετική μεν σημασία και γίνεται πλήρως κατάνοητή όχι απλώς όταν γνωρίζουμε για ποιά ακριβώς πρόσωπο με το όνομα αυτό γίνεται λόγος, αλλά και όταν είναι διαφορετική σε τι αποσκοπεί η μέτρηση του σωμάτιου: το βέβαιον από αυτό είναι η κακή ή καλή ή σημασία όταν η μέτρηση αποβλέπει σε κάποια προαποβλεπόμενη της κατάστασης του οργανισμού, οπότε αν νομίζουμε σωφίως το βέβαιον του σωμάτιου λίγο μετά την πρώην έρεση, με το οποίοι χάνει και γλώσε πολλή, ενώ όταν πρόκειται να υπολογίσουμε αν κάποιος επιτρέπεται να χρησιμοποιήσει μαζί με άλλους τον κλειστότορον εννοούμε το σωμάτιο του βέβαιον σε όποια κατάσταση αυτής του χάνει να βρισκείται τη στιγμή ακριβώς που πρόκειται να ειδοίσει στον θυμίστο.

Η τέλειση αυτή άποψη απολήγει όχι απλώς στην άρεση της ανεξαρτησίας της σημασιολογικής απέναντι στην προχρηματολογική διάσταση της γλώσσας, αλλά στην άποψη της χρησιμότητας των σημασιολογικών ορισμών των λέξεων (ή των εννοιών) για την κατάνοηση μιας γλώσσικής εκφοράς. Οι σημασίες των λέξεων, έτσι όπως κατά υποδειγματικό τρόπο αποτυπώνονται στα λεξικά, δεν αποτελούν ορισμούς της ουσίας των δηλούμενων κάθε φορά προχρημάτων²³ ούτε

23. Το πρόβλημα είναι παλιό από το έργο των Herman Cappelen - Erik Lepore, «Radical and Moderate Pragmatics: Does Meaning Determine Truth Conditions», στο Zoltan Gendler Szabo (επιμ.), *Semantics vs. Pragmatics*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, σ. 36 κ.ε., που δεν είναι όμως υποστηρικτές της υποτέλεισης της σημασιολογικής διάστασης. βλ. το βιβλίο τους *Insensitive Semantics: A Defense of Semantic Minimalism and Speech Act Pluralism*, Οξφόρδη, Blackwell, 2004.

24. O William G. Lycan, «The Meaning of Water: An Unsolved Problem», *Philosophical Issues*, 16, *Philosophy of Language* (2006), 184 κ.ε., αναφέρει το πρόβλημα των ορισμών του νερού που δίνουν συνήθως τα λεξικά (ότι είναι το διαφανές, ήχο

Ε. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

βέβαιον, κατά την άποψη αυτή, κατηγορητές δευτερευόντων γλωσσικών συμβάσεων αλλά το πολύ, κατηγορητές πρωτεύοντων και πρώτων χαρακτήρων ορισμών λόγου και δεν μας προσφέρουν τίποτε περισσότερο από αυτό, μάλιστα, όχι πάντα - όταν επιδιώκουμε να κατανοήσουμε μια νέα γλωσσική εκφορά, οι περιγραφές τέλεισης και τα προαποβλεπόμενα μιας λεκτικής περιστασιακής της οποιεί είναι τα αποκαλυπτικά στοιχεία που θα μας κάνουν να κρίνουμε αν κάποιο από τις προβλεπόμενες χρήσεις και ποιά ακριβώς, έχει εφαρμογή στην επιθυμώμενη περίπτωση ή αν θα πρέπει ίσως να απομεικνωθούμε από όλες. Έτσι, η κατά γλώσσα σημασία μιας γλωσσικής εκφοράς, αποκλειστική από τα προχρηματολογικά της συμπεριλαμβανόμενα, δεν θα μπορούσε ποτέ να έχει την προχρηματολογική αυτή σημασία στην εφαρμογή της, αφού δεν αποκλείεται το προχρηματολογικό νόημα μιας εκφοράς (είτε αυτό είναι το γλωσσικό από το πρόσωπο που την εξέφρασε είτε μαζί του και το πρόσωπο και σε άλλα πρόσωπα που συμπεριέχονται στο συγκεκριμένο επικοινωνιακό σενάριο, μάλιστα) να απέχει πλήρως από όλα κάποια τρίτος θα μπορούσε να κρίνει.

Μπο, έπειτα και κάποιο υπό που βρει από πρώτες και από το οποίο απορρέουν οι θέσεις, οι άμεσες και τα πολλαπλά και υποστηρίζεται ότι δεν προκύπτει, αμετάβλητα, για ορισμούς, δεδομένου ότι όλα τα στοιχεία του ορισμού είναι επιμέρους περιγραφές, επομένως δεν καταγράφουν αναγκαστικά πλοήματα του νερού που να προσοδίδουν στον ορισμό έναν νέο χαρακτήρα. Ο Lycan στήριξε την άποψή του και εναντίον του Hilary Putnam ο οποίος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στηρίζεται ακριβώς στο πρόβλημα του ορισμού του νερού για να διατυπώσει μια θεωρία περί νοήματος συγγενή με αυτήν του Kripke.

25. Ένα πρόβλημα τέτοιες συλλογικές συμπεριλήψεις (αυτονομία πειρώσεων, κατά την ορολογία του) αναφέρει ήδη ο ίδιος ο Wittgenstein, κατά την άρεση μιας οικολογικής και στο στάδιο της τουχοποιίας, ο επικεφαλής της ομάδας φωνάζει κάθε τόσο στους βοηθούς του «του βάλω» και όλοι μαζί αντιλαμβάνονται ότι τους ζητεί και πρέπει να του δώσουν στο σωστό χέρι και την κατάλληλη στιγμή να του βάλω ώστε να το τοποθετήσει στον ανεπιβεβαιωμένο τοίχο. Μεταφέροντας το πρόβλημα στα ελληνικά, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι η εκφορά της εκφοράς «του βάλω», αποκλειστική εντελώς από τις περιστασιακές χρήσεις, θα ήταν άδικο να γίνει οριστική κατάνοητή, δεδομένου ότι η ίδια ακριβώς λέξη, εκφραζόμενη, μάλιστα, για διαφορετικά με τον ίδιο τόνο, μπορεί να δηλώνει και εντελώς διαφορετικό, π.χ. έναν υποτιμητικό χαρακτήρα ή και τον ως αρχήμα του ή έστω, η πάλι, κατά την ιδιωματική εκφορά που υπήρξε του σιγμού για κάποιο διαστροφή, την πρόβλεψη της πρόδοσης μιας δέσμης χρησιμοποιημάτων. Εδώ το βασικό πρόβλημα δεν είναι

εξηγήτην των περιστασίων εκφοβός, να συναχθήναι από τις λέξεις και εκφράσεις, ακούμη και αν αυτές δεν περιέχουν πολυσημίες.³⁶

3. Τα ποσεία της έκτασης είναιτι της έντασης των εννοιών

Σήμερα δεν υπάρχει κανείς που να αμφισβητεί ότι τουλάχιστον ένα minimum πραγματολογικών δεδομένων αποτελεί αναγκαίο όρο του νόηματος και της κατανόησης της εκφερόμενης κάθε φορά γλωσσικής έκφρασης. Πολλοί φιλόσοφοι όμως, με πρώτους τον Κριπκε και τον Putnam, δεν παύουν, παρά τη βασική παραδοχή ότι το νόημα έγκειται στη χρήση, να υποστηρίζουν ότι το σημασιολογικό επίπεδο έχει σ' αυτό βασική όσο και αυτοτελή συμβολή, έστω και αν το νόημα προκύπτει εν τέλει συνθετικά και με συνυπολογισμό πραγματολογικών παραμέτρων. Ο Κριπκε ανέπτυξε τα επιχειρήματά του ξεκινώντας από την ανάληψη των κυρίων ονομάτων.³⁷ Κατά την παραδοσιακή διδασκαλία, τα κύρια ονόματα έχουν και αναφορά (π.χ. το πρόσωπο που έφερε το όνομα «Αριστοτέλης») και νόημα («ο μεγάλος αρχαίος Σταγείρης φιλόσοφος, που υπήρξε δάσκαλος του Μ. Αλεξάνδρου, συνέγραψε τα *Ηθικά Νικομάχεια*, κ.ο.κ.). Ο Κριπκε επισήμανε ότι στα κύρια ονόματα γίνεται κατ' εξοχήν φανερό ότι το νόημα, καταγραφόμενο σε σημασιολογικούς ορισμούς που να μπορούν να αντικαταστήσουν το σημανόμενο *salva veritate*, είναι αδύνατο να παράσχει κριτήρια που να προσδι-

η πολυσημία (λόγω πολλών μεταφορικών χρήσεων, οι οποίες είναι όμως βέβαια παρασιτικές της κυριολεκτικής) αλλά η αποκοπή από τις περιστάσεις εκφοράς όταν γνωρίζουμε τις περιστάσεις ή και μετέχουμε σ' αυτές, δεν έχουμε αμφιβολίες για το νόημα της έκφρασης παρ' ότι εξετάζόμενη γενικά και αφηρημένα είναι πράγματι πολυσημανη.

26. Η κατά πλάκα πιθανότητα πρώτη κατά μέτωπον επιθεση εναντίον της αντοχής αλλά εν τέλει και της χρησιμότητας της κατά γράμμα σημασίας και της γραμματικής ερμηνείας υπήρξε εκείνη του John R. Searle, «*Literal Meaning*», *Erkenntnis* 13 (1978), σ. 207 κ.ε. Σήμερα η ίδια κριτική έχει επανέλθει στο προσκήνιο, έστω και σε μετριопαθέστερους τόνους. Βλ. χαρακτηριστικά François Recanat, *Literal Meaning*, Κάμπριτζ, Cambridge University Press, 2004, όπου και λεπτομερής εικόνα της νεότερης συζήτησης.

27. Saul Kripke, *Naming and Necessity*, Οξφόρδη, Blackwell, 1980 (προυπήρξε μία μη αυτοτελής δημοσίευση το 1972).

Τ. ΠΑΝΝΑΤΙΚΗ ΕΠΙΜΗΝΙΑ

567

ορίζουν την αναφορά και να ευκολύνουν την υπαγωγή: αν η ιστορική έρευνα καταδείκνυε τυγχόν ότι άλλος ήταν ο δάσκαλος του Αλεξάνδρου ή άλλος συνέγραψε τα *Ηθικά Νικομάχεια*, δεν θα λέγαμε ότι ο πράως τώρα αποκαλούσαμε έτσι (και ακόμη λιγότερο ότι ο Αριστοτέλης δεν ήταν πραγματικά ο Αριστοτέλης), αλλά πάλις ότι ο σταθερός ίδιος Αριστοτέλης, το πρόσωπο δηλαδή που και πρώτα και τώρα δεχόμαστε ότι έφερε αυτό το όνομα, δεν ήταν τελικά το πρόσωπο που διδάξε τον Αλεξάνδρου, κ.λπ. Η αναφορά (το πρόσωπο με το όνομα Αριστοτέλης) προηγείται επομένως του νόηματος (της καταγραφής εκείνων των πράξεων και ιδιοτήτων που μέσα στη γλωσσική μας πρακτική θεωρούμε ότι χαρακτηρίζουν τον Αριστοτέλη) και όχι αντίστροφα.

Ο απώτερος στόχος της θεωρίας του Κριπκε ήταν ωστόσο να διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της ίδιας ιδέας πέρα από τα κύρια ονόματα, καταλαμβάνοντας και τις κοινές λέξεις που κατονομάζουν όλα τα λογόμενα φυσικά είδη. Όταν, για παράδειγμα, με την πρόοδο της χημείας μάθαμε την ακριβή χημική σύνθεση του χρυσού, ενώ μέχρι τότε ουσίως γνώρισμάτα του θεωρούσαμε, λ.χ., το χρώμα του και τη λάμψη του, δεν άλλαξε -υποτίθεται λόγω μεταβολής των γλωσσικών μας συμβάσεων- το νόημα της λέξης (ή της έννοιας) *χρυσός* και κατ' επέκταση (μέσω της αλλαγής αυτής και των κριτηρίων που πλέον προβάλει ο νέος ορισμός) και η αναφορά της, ώστε να κάnuμε λόγο για ριζική τομή στην ίδια την πραγματικότητα, εφ' όσον η γνώση μας γι' αυτήν προυπότεται τη γλώσσα, και ανατράπηκαν τα έως τώρα αποδεκτά εννοιακά σχήματά' αλλά, ενώ ο χρυσός (η αναφορά) παρέμεινε αυτός που ήταν πάντα, εμείς διαθέτουμε πλέον ακριβέστερες πληροφορίες για τις ιδιότητές του και καλύτερες μεθόδους διαπίστωσης αν ένα κομμάτι μετάλλου είναι χρυσός ή όχι, οι οποίες μας βοηθούν να αποφύγουμε εδώ κι εκεί κάποιες πλάνες και να μην ονομάζουμε πιά χρυσό κάτι που δεν ανταποκρίνεται στους νέους και ασφαλέστερους δοκιμαστικούς ελέγχους.

Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε, παράλληλα με τον Κριπκε, και ο Putnam με τη βοήθεια ενός διανοητικού πειράματος βασισμένου στο παράδειγμα του νερού.³⁸ Αν υποθέσουμε ότι υπάρχει στο διάστημα

28. Βλ. ιδίως Hilary Putnam, «The Meaning of Meaning» (1975), ανατυπ. στο Hilary Putnam, *Mind, Language, and Reality: Philosophical Papers*, τόμ. II, Κάμπ-

των παραδοσιακών αξιών. Πώς αξιωματικό λόγος για τα πράγματα (ή για τις γενικές αρχές νοητικές παραστάσεις μας ως προς αυτά) δεν θα ήταν δυνατός και έτσι η παραδοσιακή μεταφυσική, όπως αυτή δεν θα ήταν δυνατή που διακρίνεται αρχικά μέσα στις επιδιώξεις του λογικού θετικισμού, δεν μπορεί παρά να χαρακτηριστεί άκριτη και δογματική. Εφ' όσον, μιλώντας για ένα αντικείμενο, κρίνουμε τη ομοιότητα του προς άλλα για τα οποία έχει προγενέστερα γίνει λόγος, το συγκρίνουμε με αυτά και έτσι η γλωσσική μας χρήση αναγκάζεται να φαίνεται από εκείνες που προηγούνται. Αυτό ισχύει εξ ίσου και για τις επιστημονικές θεωρίες, οι οποίες διαθέτουν κύρος εξαιτίας του από μια παλαιότερη συντρέχοντων ερμηνειών παραχθέντων και επιφανών στοιχείων, όπως γενικότερα το νόημα και η αλήθεια. Χαρακτηρία ολιστική, ώστε να μη διατηρούνται ούτε να ανακαλούνται από τις αρχές και μόνο επιδιώξεις, επιδιώκονται ή διακρίνονται απέναντί τους τα πράγματα. Παρ' όλα αυτά ο λόγος μας, κοινός και επιστημονικός, έχει νόημα και επιδιώκει επιμνηστική μόνο ως λόγος που σε τελευταία ανάλυση αναφέρεται σε πράγματα υποστατικά ανεξαρτήτως του λόγου μας γι' αυτά, άρα και των οποιονδήποτε συναφών γλωσσικών συμβάσεων,³⁵ διαφορετικά θα ήταν αδύνατος και ανεξέλεγκτος και δεν θα μπορούσαμε ούτε καν να αντιληφθούμε ή συμφωνούμε ή διαφωνούμε με τους άλλους όταν ανταλλάσσουμε μαζί τους γλωσσικές εκφορές.

Μία από τις συνέπειες αυτής της φιλοσοφικής αφετηρίας αφορά τη σχέση έντασης και έκτασης των γλωσσικών εκφράσεων: η ένταση (το βαθύ) δεν μπορεί να προηγείται μεταφυσικά και να καθορίζεται και την έκταση βάσει κριτηρίων-αναγκαιών γνωρισμάτων, ούτε όμως πάλι η έκταση (το πλάτος) είναι απλώς μία συμβατικά συσσωρευμένη περιπτώσιολογία, αντίθετα προϋποθέτει την ομοιότητα των περιπτώσεων

την ακριβή απόδοση των απόψεων του Putnam και απλώς θέλει να καταδείξει, με βάση κάποιες αναφορές και στον Putnam, την απολυτότητα των αντιλήψεων περί νοήματος στις οποίες βασίζεται η κριτική στο δικαίο μεθοδολογική διδασκαλία.

35. Εναντίον ενός ξεχωριστού ρόλου των γλωσσικών συμβάσεων στην κατανόηση και την επικοινωνία έχει στραφεί ο Donald Davidson στην περιτομήστη μελέτη του «Communication and Convention» (1982), ανατυπ. στο βιβλίο του *Inquiries into Truth and Interpretation*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1984, σ. 265 κ.ε. Για τις απόψεις του Putnam περί ολιστικότητας του νοήματος, βλ. τη μελέτη του «Meaning Holism», στο βιβλίο του *Realism with a Human Face*, σ. 278 κ.ε.

και αυτή με τη σειρά της μία οπτική γωνία υπό την οποία κρίνεται, την οποία μας παρέχει η (πάντα ανοιχτή σε αναθεώρηση) καλύτερη δυνατή συναφής επιστημονική θεωρία. Μία δεύτερη συνέπεια αφορά το πρόβλημα της αριστίας. Η αριστία που χαρακτηρίζει κάποιες γλωσσικές εκφορές δεν μπορεί να είναι αριστία του διεξχθέντος λόγου μας γι' αυτές, δηλαδή αριστία ως προς την επιμελώς διατυπωμένη ως τώρα διαμορφωμένη γλωσσική πρακτική, λόγω της οποίας, ενώ παρατηρούμε ότι καλύτερα συγκεκριμένα αντικείμενα και αφήνει προφανώς ακάλυπτα κάποια άλλα, δεν είναι σταθερή και ομοιόμορφη σε σχέση με την κατανομιμότητα κάποιων ορατών περιπτώσεων.³⁶ Εφ' όσον ο λόγος μας είναι σε τελευταία ανάλυση λόγος για τα ίδια τα πράγματα, η αριστία δεν μπορεί παρά να είναι είτε μεταφυσική είτε γνωσιοθεωρητική (επιστημολογική): είτε τα ίδια τα πράγματα εμφανίζουν κάποιες απροσδιόριστες πλευρές, όπως, π.χ., η ίδια η υποστάση και οι ιδιότητες του κύκλου είναι που καθιστούν αδύνατον τον ακριβή μαθηματικό τετραγωνισμό του, είτε η γνώση μας γι' αυτά είναι εξαιρετικά δυσχερής, όπως, π.χ., στην περίπτωση ενός σάκκου με χιμίο, για τον οποίο είμαστε βέβαιοι ότι περιέχει έναν συγκεκριμένο αριθμό κόκκων, μας είναι όμως πρακτικά αδύνατο να τους μετρήσουμε.³⁷

36. Putnam, *Representation and Reality* (βλ. παραπάνω, σημ. 28), σ. 36.

37. Η σημειωμένη φιλοσοφική συζήτηση γύρω από τις αόριστες έννοιες τείνει να καταλήξει ότι βασικό τους γνώρισμα είναι η σύνδεσή τους με το λεγόμενο «παράδοξο του σωρείτη». Η σωρεία παραδείγματα είναι εκείνο που επιθέτου «πλούσιος»: πόσα χρήματα πρέπει ακριβώς να έχει κάποιος ώστε να θεωρηθεί πλούσιος; (Ήτοι δεχόμεστε, λ.χ., ότι κάποιος που έχει περιουσία 100 εκατομμυρίων ευρώ είναι πλούσιος, ενώ κάποιος που έχει μόνο 100 ευρώ δεν είναι. Δεχόμεστε όμως επίσης ότι ένα ευρύ περιεχόμενο ή λιγότερο δεν μπορεί να διαφοροποιεί τον χαρακτήρα σιμύ μας. Αν λοιπόν στα 100 ευρώ αρχίσουμε να προσθέτουμε ένα-ένα ευρώ, και μεν σε κάθε νέο βήμα δεχόμεστε ότι η διαφορά δεν μπορεί να είναι τόσο σημαντική ώστε να μεταβάλει τον χαρακτήρα κάποιου πλούσιου, από την άλλη πλευρά πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι υπάρχει ένα μη επιμετρήσιμο ποσό πλούτου, από το οποίο και ύστερα κάποιος θα πρέπει να θεωρηθεί πλούσιος, γιατί διαφορετικά θα καταλήγαμε στο εντελώς αντίθετο προς τις διαδιαιρέσεις μας συμπέρασμα ότι κανείς δεν θα μπορούσε ποτέ να χαρακτηριστεί πλούσιος. Νομίζω πάντως ότι και αυτόν τον τρόπο σύλληψης της αοριστίας είναι παραπλανητική, διότι περιορίζεται σε εκείνες από τις θεωρούμενες αόριστες έννοιες που συνδέονται με κάτι το μετρήσιμο. (Υπάρχει όμως ένας άλλος τρόπος που θεωρούνται αόριστες έχουν μία τέτοια

Μέχρι τώρα η ανάπτυξη μας στράφηκε προς θεωρίες περί νοήματος που αφορούν κυρίως «φυσικά είδη» (όπως ο χυμός και το νερό) με δυνατότητα επέκτασης προς φυσικές ιδιότητες και σχέσεις. Ιδιωτικά φυσήματα είναι όμως δυνατόν να αναλύουν σε σχέση με τον κανονιστικό λόγο, δηλαδή ιδίως σε σχέση με γλωσσικές εκφορές περί τη απαγορευμένου, του επιτακτικού ή του επιτηρητικού ορισμένων πράξεων ή περί του αν συντρέχουν ορισμένες αξιολογικές ιδιότητες της (πράξη «επωφελής» ή «επιβλαβής»), «ακίνδυνη» ή «επικίνδυνη» και πάλι αφορημένα, «καλό» ή «κακό» τρόπος ζωής, γενικότερα, περί λόγων προς το πράττειν. Ισχύει σε σχέση με το νόημά τους ό,τι ισχύει σε σχέση με το νόημα εκφράσεων που αφορούν φυσικά είδη και ιδιότητές, ή μήπως οι κανονιστικές γλωσσικές εκφορές εμφανίζουν ιδιορρυθμίες απαγορευτικές της εξίσωσής τους με εκείνες; Αποτελούν οι κανονιστικές ιδιότητες των πράξεών μας κάτι το υποστατικό ανεξάρτητα από τον λόγο μας γι' αυτές, ώστε να μπορεί να γίνει δεκτό και για τις αντίστοιχες γλωσσικές εκφράσεις ότι διαθέτουν νόημα ή και αναφορά;

Θα αφήσουμε κατὰ μέρος τις παραδοσιακές μεταφυσικές αντιλήψεις περί του οντολογικά αυθυπόστατου των αξιών ή/και των εννοιών που τις εκφράζουν, οι οποίες συναντούν σήμερα τις περισσότερες ενστάσεις. Έναν από τους πιο διαδεδομένους τρόπους αντίδοσης σε παρόμοιες μεταφυσικές αντιλήψεις, ιδιαίτερα δημοφιλή μεταξύ των νομικών, έχουμε συναντήσει ήδη: την άποψη ότι ο αξιολογικός λόγος ενείκει ένα στοιχείο ανυπερβλήτα υποκειμενικό, ένα μη γνωστικού χαρακτήρα ενέργημα του αξιολογούντος συνδεδεμένο με βαθύτατες προσωπικές επιλογές και στάσεις του ανεπίδεκτες αντικειμενικής προσέγγισης. Η άποψη αυτή, που γνωρίζει πολλές παραλλαγές για τις οποίες δεν μπο-

ρούμε εδώ να κάνουμε λόγο, επιμένει ότι οι αξιολογικές και γενικότερα οι κανονιστικές εκφορές δεν απεικονίζουν και δεν αναφέρονται σε σκοπία του νοήματος και της πραγματικότητας—από τη στιγμή που τις περιγράφικές ή διαπιστωτικές γλωσσικές εκφορές, και μάλιστα εκείνες που αφορούν φυσικά είδη.

Η άποψη αυτή ανήκει σε μια ενδεχόμενη γοττα θεωριών που χαρακτηρίζονται φυσιοκρατικές (naturalist) και έχουν ως συνδετικό τους κοινό την αντιπαρόληψή τους προς την παραδοσιακή μεταφυσική, που είχε διαδόχως χαρακτήρα, ξεχωρίζοντας τον κόσμο του νοήματος από τον κόσμο του αισθητού. Προβέβουν ότι η τύχη αναγνώριση της αυτοτέλει των αξιολογικών και εν γένει κανονιστικών ιδιοτήτων, άρα και της σημασιολογικής διάστασης των αντίστοιχων εννοιών, θα συνεπαγόταν μιά αναβίωση του dualισμού. Εμμένουν ως εκ τούτου στο ότι η πραγματικότητα δεν αποτελείται παρά από φυσικά είδη, ιδιότητες και σχέσεις και ότι οι γλωσσικές εκφράσεις που δηλώνουν αξιολογήσεις και κανονιστικές υποδείξεις αναφέρονται σε ιδιότητες και σχέσεις όχι αυτοτελείς αλλά κατὰ κάποιον τρόπο παρακωλυθησικές των φυσικών. Έτσι, για παράδειγμα, η πρόταση «ο βασιλιάς ενός μικρού παιδιού είναι πράξη αποτρόπαιη» αποτελείται από δύο στοιχεία: ένα περιγραφικό, που έγκειται στην ελεγκτική καταγραφή των ανθρώπινων πράξεων ως μεταβολών της πραγματικότητας μαζί με τις φυσικές ιδιότητές τους, οι οποίες συνοψίζονται με την έκφραση «βασιλιάς ενός μικρών παιδιών», και ένα κανονιστικό-αξιολογικό, που εκφράζει την επιπρόσθετη—και κατ' ανάγκη συνοδευτική και ταυτισμένη—ήθική ιδιότητα του αποτρόπαιου, η οποία επιτεγχίζει την καταγραφή αυτή.

Ορισμένες από τις φυσιοκρατικές θεωρίες, και μεταξύ τους κυρίως εκείνες οι δημοφιλείς που προαναφέραμε, είναι σαφτικιστικές ως προς τις επιπρόσθετες κανονιστικές ιδιότητες και επιμένουν ότι και αυτές είναι γνήσια φυσικές (και ιδίως ψυχολογικές): η ιδιότητα του

38. Αρκεί εδώ να υπενθυμίσουμε ότι αναφέραμε στο Πρώτο Μέρος για τις θεωρίες που εξισώνουν τους κανόνες με προστάτες και τις θεωρίες που προσβέβουν ότι η κανονιστικότητα δεν είναι άλλο από την έκφραση συγκαταληκτικών αντιδράσεων του προσώπου απέναντι σε ορισμένες πράξεις και καταστάσεις («συγκαταληκτικότητα», emotivism). Βλ. Κερ. Β, υπό Ι. 2. Από την άλλη πλευρά, ως εκπρόσωπος του μεταφυσικού dualισμού παρ' ημίν πρέπει να αναφερθεί ο Κ. Λόιτς, *Εμπειρία*, σ. 21 κ.ε.

πλευρά, ούτε όσες πράγματα έχουν περιορίζονται συνήθως μόνο σ' αυτήν (η έννοια του πλυσού, για παράδειγμα, δεν εξαντλείται στη μέτρηση της χρηματικής αξίας των περιουσιακών στοιχείων ενός προσώπου, αλλά εμπειριέχει, μεταξύ άλλων, το ποσοτικό στοιχείο της ευκολίας ικανοποίησης των αναγκών και άλλων παρόμοια επιθυμιών). Μία εξαιρετική ειχόνα της συζήτησης για την αριστία παρέρει το βιβλίο της Rosanna Keefe, *Theories of Vagueness*, Καμπριτζ, Cambridge University Press, 2000.

αποτρόπαιου δεν εκφράζει τίποτε το ακραιφνώς και πρωτογενώς θηικό παρά μόνο την ψυχική μας αντίδραση όταν παρατηρούμε ή σχετίζμαστε μιά πράξη που συνιστά βασανισμό μικρού παιδιού, δηλαδή την απέχθεια που δοκιμάζουμε ενώπιόν της ή/και τη σθεναρή βούληση που σχηματίζουμε να την εμποδίσουμε να συμβεί, τώρα ή στο μέλλον. Αι.Ι.Ι. λες πάλι, χωρίς να είναι σχεπτικιστικές απέναντι στις κανονιστικές ιδιότητες, τις θεωρούν οντολογικά υποτελείς στις φυσικές· δεν επιμένουν δηλαδή ότι και οι ιδιότητες αυτές είναι φυσικές αλλά, ενώ αναγνωρίζουν ότι είναι γνήσια κανονιστικές, θεωρούν ότι η κανονιστικότητα δεν υφίσταται αφ' εαυτής αλλά συνδέεται άρρηκτα με τις φυσικές ιδιότητες ορισμένων πράξεων στις οποίες και πρέπει να αποδοθεί ως παρακαλούθιμά τους.³⁹ Στο παράδειγμά μας, η θηική ιδιότητα του αποτρόπαιου, ενώ είναι κάτι διαφορετικό από το συναίσθημα της απέχθειας, δεν είναι και αυθιπαρκτή, αλλά απλώς ένα παρακαλούθιμα των φυσικών ιδιοτήτων των πράξεων εκείνων που περιγράφονται ως πρόκληση έντονου πόνου, σωματικού και ψυχικού, σε ιδιαίτερα τρωτά πλάσματα όπως είναι τα μικρά παιδιά. Και οι μεν και οι δε χαρακτηρίζονται ως θεωρίες αναγωγιστικές (reductionist), επειδή ανάγρουν οντολογικά τις κανονιστικές ιδιότητες σε φυσικές, με συνέπεια είτε να τις εξαφανίζουν εντελώς (όπως κάνουν οι ψυχολογικές εκδοχές) είτε να τις υποβιβάζουν σε κάτι επιφανόμενο (όπως κάνουν, π.χ., οι θεωρίες που ταυτίζουν εξ ορισμού το αγαθό με το επωφελές). Μία τρίτη τέλος θεωρία υποστηρίζει ότι οι κανονιστικές ιδιότητες, ενώ δεν είναι με κανέναν τρόπο δυνατό να ανηχθούν σε φυσικές, δεν παύουν να έχουν την έδρα τους στον ανθρώπινου που νοεί την πραγματικότητα και όχι στην ίδια την πραγματικότητα, η οποία δεν μπορεί παρά να διαθέτει φυσικές ιδιότητες και μόνον, έχουν δηλαδή χαρακτήρα δευτερογενή και απλώς επισυμβαίνουν όταν συμβεί να εμφανισθούν και ορισμένες φυσικές, προς τις οποίες συνδέονται με μιά σχέση «επιγένεσης».⁴⁰ Έτσι, στο παράδειγμά μας, η θηική ιδιότητα του αποτρόπαιου είναι γνήσια και μη αναγώγιμη, αλλά δεν

39. Ένας βραχύς εκπρόσωπος των θεωριών αυτών είναι ο Frank Jackson, *From Metaphysics to Ethics*, Oxford, Clarendon Press, 1998.

40. Χαρακτηριστική της τάσης αυτής είναι η θεωρία του Donald Davidson, διατυπωμένη κυρίως στη μελέτη του «Mental Events» (βλ. παραπάνω, κεφ. Β', σελ. 37).

εμφανίζεται και αυτεπείως στην πραγματικότητα αλλά πάντοτε ως συνδυευτική της πρόκλησης από τον νοητός μας μιάς πραγματικότητας που παρουσιάζει τις φυσικές ιδιότητες πράξεων συνψύξιμων με την ουσία του βσανισμού μικρών παιδιών. Η σχέση της επιγένεσης θα εμφανισθούν, συνδυούνται αναγκά και από την θηική ιδιότητα του αποτρόπαιου, η οποία συνεπώς είναι δυνατό να πείθει να εμφανίζεται αν δεν έχει υπάρξει διαφροσύνη που σε εκείνες, ενώ αντίστροφα αν οι φυσικές ιδιότητες διαφροσύνη δεν είναι αναγκά να μεταβληθεί και η θηική ιδιότητα (καθ' όσον η ίδια ιδιότητα μπορεί να μεταβεί παρακαλούθιμα και άλλων πραγμάτων δεδωμένων).⁴¹ Κρίσιμους είναι πάντως, κατά την άποψή αυτή, ότι η θηική ιδιότητα σφραγίζεται αποκλειστικά κατά την έαυσή της με τις φυσικές ιδιότητες που την ενεργητοποιούν και έτσι αρκεί, προκειμένου να γίνει αντιληπτή ως οντολογικά υποστατή, να συνδεθεί με τις ιδιότητες αυτές ως παρακαλούθιμα τους.

Οι θεωρίες περί της κανονιστικότητας, φυσικότητας και μη, μιας βουθής να αντιληφθούμε τις δυνάμεις που ενεργητοποιεί η γλώσσική προσέγγιση των κανονιστικών πράξεων ή εκφράσεων, όσον το ερώτημα που τίθεται είναι αν αυτές διαθέτουν πρωτείες νόμα (και αναφορά). Όπως είναι εύλογο, οι αναγωγιστικές φυσικολογικές θεωρίες στο ερώτημα αυτό απαντούν αρνητικά, με το επιχείρημα ότι οι

41. Η «επιγένεση» (supervenience) είναι μιά εξαιρετικά περίπλοκη σχέση μεταξύ δύο συνόλων ή μεγεθών, σύμφωνα με την οποία δεν είναι δυνατό η οντολογική ποτε μεταβολή του πρώτου που να μη συνεπείσσει και με αντίστοιχη μεταβολή του δευτέρου. Τη σημασία της επιγένεσης στην θηική υποστήριξη, ήδη από τα μέσα του 20ού αιώνα, ο Richard M. Hare, *The Language of Morals*, Oxford, Clarendon Press, 1952, σ. 80 κ.ε.· βλ. και τις μεταγενέστερες μελέτες του «Principles» και «Supervenience», αναρτ. στο Richard M. Hare, *Essays in Ethical Theory*, Oxford, Clarendon Press, 1993, σ. 49 κ.ε. και 66 κ.ε., αντίστοιχα. Ο Hare χρησιμοποιεί πάντως την «επιγένεση» όχι για να καταδείξει μετρησιακά τις θηικές ιδιότητες αλλά για να εξηγήσει τη δομή και ιδίως τον καθόλου χαρακτήρα των θηικών κανόνων και αρχών, ο οποίος εκδηλώνεται στο ότι ενώ ενδέχεται σφραγιστεί μια και η αυτή θηική ιδιότητα να συνδέεται με πολλές άλλες πράξεις και φυσικές ιδιότητες, αντίστροφα είναι αδύνατο δύο πράξεις ή καταστάσεις που είναι περιγραφικά πανμοιότυπες να επισύρουν διαφορετικές θηικές αξιολογήσεις (ή ότι αν δύο πράξεις ή καταστάσεις αξιολογούνται θηικά κατά διαφορετικό τρόπο, τότε θα πρέπει οπωσδήποτε να διαφέρουν κάπου και περιγραφικά).

κανονιστικές ιδιότητες δεν αποτελούν κάτι το αυθυπόστατο στο οποίο να μπορούν να αναφερθούν οι αντίστοιχες κανονιστικές εκφράσεις, οι οποίες έτσι απλώς αποτελούν έμμεσο (ή, κατά ορισμένους συγγραφείς, ακμή και παραπληρητική) τρόπο να δηλωθεί κάτι διαφορετικό, δηλαδή η ανθρώπινη αντίδραση (εκδήλωση συναισθημάτων ή βούλησης ή προτροπής εναντίωσης, αντίδραση αποδοκιμασίας, κ.ο.κ.) ενώπιον πράξεων ή καταστάσεων με ορισμένα φυσικά χαρακτηριστικά. Γι' αυτό και οι περισσότερες από τις αναγωγιστικές θεωρίες υιοθετούν την άποψη ότι οι κανονιστικές γλωσσικές εκφορές δεν έχουν νόημα (ούτε βέβαια αναφορά) και ότι η διαφορά τους από τις περιγραφικές έγκειται όχι στο σημασιολογικό αλλά στο πραγματολογικό επίπεδο της γλώσσας: λέγοντας, λ.χ., ότι ο βασιανισμός μικρών παιδιών είναι αποτροπαίος, νόημα έχει μόνο το περιγραφικό μέρος της εκφοράς («βασιανισμός μικρών παιδιών»), ενώ το κατηγορήμα («είναι αποτρόπαιος») εκφράζει απλώς αντιδράσεις του ομιλούντος, η εκφορά του συνιστά δηλαδή ένα γλωσσικό ενέργημα του εκφέροντος που αποβλέπει στη μέσωση της πρόκληση ορισμένων εντυπώσεων στους αποδέκτες του.

Όσες θεωρίες επιμένουν αντιθέτως ότι οι κανονιστικές ιδιότητες είναι αυτοτελείς, δέχονται ότι οι κανονιστικές εκφράσεις έχουν και αυτοτελές νόημα. Στην κατηγορία αυτή μπορούν, εκτός από όσες υποστηρίξουν τη μεταφυσική αυτοτέλεια των ηθικών ιδιοτήτων, να συμπεριληφθούν οριακά και όσες φυσιοκρατικές θεωρίες απορρίπτουν τον αναγωγισμό και αρκούνται στη σχέση «επιγένεσης» μεταξύ φυσικών και ηθικών ιδιοτήτων. Υιοθετώντας την άποψη αυτή, μπορεί μάλιστα κανείς στη συνέχεια να αποδοθήσει τη θεωρία του Putnam για το νόημα: οι κανονιστικές γλωσσικές εκφράσεις δηλώνουν τις κανονιστικές ιδιότητες που εμφανίζουν συγκεκριμένες πράξεις ή πραγματικές καταστάσεις με βάση την κανονιστική κρίσιμη ομοιότητα τους με άλλες στις οποίες έχει επίσης απονεμηθεί η ίδια ιδιότητα, και η καλύτερη δυνατή κωδικοποίηση θεωρία αποδοθεί να αναδειξεί τα κοινά εκείνα στοιχεία που θεμελιώνουν την κρίσιμη ομοιότητα.¹²

42. Αυτή είναι η γραμμή που ακολουθεί ο Stavropoulos, *Objectivity in Law* (βλ. παραπάνω, σ. 255 σημ. 51), σ. 103 κ.ε., ο οποίος είναι οπαδός του μεταφυσικού μονισμού αλλά όχι και αναγωγιστής (βλ. ιδίως τα γραφόμενα στη σ. 111).

Είμαι πάντως της γνώμης ότι υπάρχει και άλλος τρόπος να υποστηριχθεί ότι οι κανονιστικές εκφράσεις διαθέτουν σχετική σημασιολογικούς προβληματισμούς, μπορεί απλώς να αναλυθεί κανείς σε μεταφυσικές (ή γένεσης) κατά τρόπο που να την περιριζει σε ένα μόνο από τα συστατικά στοιχεία του νόηματος των κανονιστικών γλωσσικών εκφράσεων και ιδίως να αποφεύγει τους φυσιοκρατικούς υπαινιγμούς. Ας επανέλθουμε στο παράδειγμα του βασιανισμού μικρών παιδιών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ηθική κρίση περί του αποτρόπαιου συνάπτεται προς ορισμένες πράξεις που συνιστούν βασιανισμό παιδιών και ότι η σύναψη αφορά όλες τις πράξεις που καλύπτονται από το κοινό αυτό όνομα. Η ηθική κρίση, από μία σκοπιά, είναι αναπόφευκτα παρασυνωβηματική της περιγραφής των πράξεων αυτών ως εξωτερικών συμβάντων: χρειάζεται ορισμένες πράξεις, που περιγράφονται ως βασιανισμοί παιδιών, να τελεστούν *πράγματι* (ή να τις σκεφθούμε ως τελούμενες) ώστε να έχει πρακτικά νόημα η εκφορά μιάς κρίσης περί του ηθικά αποτρόπαιου χαρακτήρα τους. Επί πλέον, η περιγραφή των πράξεων αυτών μπορεί in concreto να φτάσει ως τις παραμικρές πραγματικές λεπτομέρειες αναφορικά με τον τρόπο του βασιανισμού, τον σωματικό και ψυχικό πόνο που προκαλέσει, την ακριβή ηλικία και τις βιολογικές συνθήκες του παιδιού, κ.ο.κ. Ο χαρακτηρισμός ωστόσο όλων αυτών των πράξεων ως πράξεων βασιανισμού παιδιών, ακόμη και όταν περιγράφονται έως την παραμικρή λεπτομέρεια, δεν είναι απόρροιατος από κανονιστικά στοιχεία, έστω και αν αυτά, μέσω της λεπτομερούς περιγραφής, κατατέμνονται πλέον σε μικρές ψηφίδες αντίστοιχες προς την κατάσταση των συμβάντων σε πολλές επί μέρους αιτιακές μεταμεταβολές. Όπως είδαμε στο οικείο σημείο, οι ανθρώπινες πράξεις δεν μπορούν να θεωρηθούν απλές αιτιακές προκλήσεις εμπειρικά παρατηρήσιμων μεταβολών της πραγματικότητας, αλλά είναι και φορείς νοήματος, το οποίο συγκαταλείται τόσο από τις προθέσεις και τα κίνητρα των δράστων όσο και από τους διαφόρους λόγους που είχε κάποιος να τις τελέσει ή να τις παραδείξει. Αν συνδέσουμε την ηθική, και γενικότερα την κανονιστικότητα, κυρίως με ανθρώπινες πράξεις και με τους λόγους τέλεσής τους, ηθικούς και άλλους, και όχι, όπως οι συνεπειστές, με την αποτίμηση των πραγματικών καταστάσεων που αυτές έχουν ως αποτέλεσμα, τότε η σύλληψη της κανονιστικότητας ως «επιγένεσης» των

κανονιστικών ιδιοτήτων στις φυσικές ιδιότητες των προκαλούμενων καταστάσεων αποτελεί, στην καλύτερη περίπτωση, αποσπασματική προσέγγιση που αφήνει εκτός οπτικού πεδίου το σημαντικότερο ίσως μέρος του όλου ηθικού φαινομένου και του νοήματος των γλώσσικώς εκφράσεων που το κατονομάζουν.⁴³ Αυτό αφήνει βέβαια ανοιχτό το μεταφυσικό ερώτημα που στρέφεται γύρω από την οντολογική υπόσταση των λόγων προς το πράττειν, αν πρέπει και να τελεί τέτοιο ζήτημα. Από τη σκοπιά της σημειολογίας ωστόσο μπορούμε κάλλιστα, χωρίς να δώσουμε οριστική θετική απάντηση στο μεταφυσικό ερώτημα, να δεχθούμε ότι οι κανονιστικές εκφράσεις διαθέτουν αυτοτελές νόημα όσο και ότι οι αντίστοιχες προτάσεις μπορούν να χαρακτηριζονται αληθείς ή ψευδείς, δεδομένου ότι οι κανονιστικές ιδιότητες ισχύουν χωρίς αυτές ανεξάρτητα από καταστάσεις του νου, συναισθήματα ή προθέσεις, όσων τις επικαλούνται.⁴⁴

43. Αν θέλουμε να προσδώσουμε στη θέση αυτή και μεταφυσικές προεκτάσεις, θα λέγαμε ότι η υπόσταση των ηθικών φαινομένων προκύπτει από την άρρηκτη ενότητα των περιγραφικών και των κανονιστικών στοιχείων των ανθρώπων πράξεων, οφειλόμενη στον ουσιολογιστικό χαρακτήρα της δικαιολόγησης και, μέσω αυτής, της προσόδου νοήματος τις πράξεις μας, και ότι η οντολογική υποστάνη ποίηση των δυνάμεων θα ήταν άκαρπη και διγλωσσική όπως ακριβώς και η αναγωγή τους στα πράγματα.

44. Επί αυτού, βλ. John Skorupski, *Abstractive Reasons*, *European Journal of Philosophy* 14 (2006), 26 κ.ε., ο οποίος διακρίνει δύο έννοιες γερμανόφων, μία ουσιολογική και μία ουσιαστική, και υποστηρίζει πεπειστικά ότι το να πούμε ότι ασύνητες πράξεις έτσι έχουν ή να πούμε ότι, παρά το γεγονός ότι το να πούμε ότι να έχει νόημα και να μπορεί να είναι αληθές, αφορά την ουσιαστική σημασία του γερμανόφωνα και την (κατά πιθανότητα σημειολογική) αλήθεια της επίκλησής του και δεν συνεπάγεται ότι πρέπει να εννοήσουμε επί πείσων ότι ο λόγος μας αυτός συνεπάγεται ή συνεπάγεται ως πραγματικό γεγονός, δηλαδή ως συμβάν του φυσικού ή μη φυσικού κόσμου – αρκεί να δεχθούμε ότι η βελαιότητα μας για τους λόγους προς το πράττειν αποκαλύπτει όχι μέσω αδιαπορώσεων αλλά μέσω της ενσυνείδητης διαδραστικής του αναπροσχεσμού. Ο T. M. Scanlon, *Being Human about Reasons*, (1997) εκδ. κ.α., (Oxford University Press, 2014), αναφέρει διακρίνοντας τι σημαίνει η βελαιότητα περί της δεσμευτικήςότητας των λόγων προς το πράττειν (θεμελιώδων στοιχείων της κανονιστικότητας), επιμένοντας ότι δεν έχει νόημα να προσδώσουμε τους λόγους προς αδεξιόχρηστο μιάς διαφορετικής υψής από την κανονιστική ως αυτές τους (reasons fundamentalism). Ο δε Thomas Nagel, *Nature and Cosmos: Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature is Al-*

IV. Θεωρίες του νοήματος και γραμματική ερμηνεία του νόμου

Τα συμπέρασμα στα οποία φέρεται να οδηγείται σήμερα η φιλοσοφική συζήτηση γύρω από τη γλώσσα και το νόημα, οφειμένες πλεονέκτης της οποίας επιχειρήσαμε προηγουμένως να αναχρημάσουμε, δεν μπορούν να αφήσουν ανεπηρέαστη και τη διδασκαλία για τη γραμματική ερμηνεία του νόμου. Μία έστω και τόσο αποστασιοποιητική παρουσίαση είναι αρκετή ώστε να δείξει ότι η φιλοσοφική ανάλυση των συνάσεων με τη γλώσσα ζητημάτων πουλ' απέχει πολύ από το να επιτρέπει τη συναγωγή ολοκληρωμένων και κοινής αποδοχής προτάσεων. Οστόσο, παρά τις επικρατούσες διαφωνίες και τα κλίσημα ερωτημάτων που παραμένουν ανοιχτά, πρέπει να έχει καταστεί σαφές ότι, πάντως οι βασικές θέσεις της κρατούσης στον χώρο της νομικής επιστήμης μεθόδολογικής διδασκαλίας στηρίζονται σε ένα εξαιρετικά σταθερό και εθροιστικό έδαφος, όποια θεωρία περί νοήματος και να υποθέσει κανείς. Οι δυσπιστοτήτες πλέον θέσεις αυτές είναι κατά σειρά, πρώτον, ότι η γραμματική ερμηνεία μπορεί ποτέ να οδηγήσει σε ολοκληρωτική της ερμηνείας του νόμου γενικά (ήρα και να διαχωρίσει τις ευρείες από τις δυσχερείς περιπτώσεις), δεύτερον, ότι τα λοιπά ερμηνευτικά μέσα ή είδη ερμηνείας του νόμου έπονται μεθοδολογικά της γραμματικής και χωρούν μόνο σε περίπτωση αδυναμίας της να δώσει λύση γενικής αποδοχής και, τρίτον, ως συνδυασμός κρίσιμος μεταξὺ των δύο πρώτων θέσεων, ότι οι αμφιβολίες γύρω από το τι λέει ο νόμος είναι απολύτως διακριτές από τις αμφιβολίες γύρω από το αν αυτό που λέει είναι και κανονιστικά εύλογο και αποδεκτό. Οι ενδοιασμοί σε σχέση ιδίως με την τρίτη θέση συνδέονται στενά με μία ευρύτερη κριτική, παρ'όληρη: ότι η απομόνωση και μεθοδολογική πρόταξη της γραμματικής ερμηνείας υποτιμά ανεπιτρέπτα τον κανονιστικό χαρακτήρα του δικαίου, προσδοκώντας αβέβαια ότι τα κανονιστικά στοιχεία της ρύθμισης

most Certainly False, Οξφόρδη κ.α., Oxford University Press, 2012, σ. 114, παρατηρεί συναφώς: «the distinctive conception of human beings that is implied by value realism is that they can be motivated by their apprehension of values and reasons, whose existence is a basic type of truth, and that the explanation of action by such motives is a basic form of explanation, not reducible to something of another form, either psychological or physical».

που αποτελεί το νοηματικό περιεχόμενο του ερμηνευόμενου νόμου θα μπορούσαν να μετατεθούν προς το τέλος της ερμηνευτικής εργασίας ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και να αγνοηθούν εντελώς από τον ερμηνευτή (βλ. παρακάτω, υπό V).

(Όπως είδαμε, σχεδόν όλες οι τάσεις στη φιλοσοφία της γλώσσας συμφωνούν σήμερα ότι η ανάλυση της κατά γράμμα σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων που συναπαρτίζουν μία πρόταση δεν εισφέρει κάτι το αποφασιστικό στη σύλληψη του νοήματός της παρά μόνο σε άρρηκτο σύνδεσμο προς τα πραγματολογικά συμπαρακολουθήματα της εκφοράς της. Οι πύο σχετικιστικές ως προς τη γραμματική ερμηνεία επιμένουν μάλιστα ότι η συμβολή της κατά γράμμα σημασίας δεν ξεπερνά το επίπεδο μιάς ανεπεξέργαστης προειδήσεως, η οποία αρχίζει στοχευειδώς να μορφοποιείται μόνο από τη στιγμή που η ανάλυση θα επεκταθεί στην πραγματολογική διάσταση της γλώσσας. Αλλά ακόμη και οι σύγχρονες ρεαλιστικές τάσεις, που εμμένουν, ορθά κατά τα εδώ εκτιμώμενα,⁴⁵ στη σχετική αυτοτέλεια του σημασιολογικού επιπέδου της γλώσσας και δέχονται επομένως ότι η σημασιολογική ανάλυση αποκαλύπτει έναν σχετικά στερεό πυρήνα σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων στις διάφορες εκφορές τους, εισφέροντας έτσι κάτι το κατ' αρχήν και προσωρινά αυτοτελές στην ερμηνεία. Παράδειχονται ταυτόχρονα ότι πάντως η συμβολή των σημασιολογικών ορισμών, έστω και αν δεν είναι αμελητέα, είναι πάντως μάλλον στοχειώδης και ποτέ επαρκής και ότι το αληθινό νόημα ενός κειμένου προκύπτει πάντοτε μόνο μετά τον συνυπολογισμό και των πραγματολογικών παραμέτρων, έτσι ώστε μπορεί κατά πε-

45. Σε παλαιότερα δημοσιεύματά μου (*Θεμελιώδη ζητήματα*, σ. 61 κ.ε., και, κάπως επιφυλακτικότερα, «Κείμενο του νόμου και γραμματική ερμηνεία», στο *Ημέρημα στον Ανδρέα Παύλη*) έρεπετα, παρασυρόμενος από το ενθουσιώδες πνεύμα της εποχής και υποτιμώντας τον κίνδυνο διολίσθησης προς έναν γενικότερο σκεπτικισμό, προς την υποβίβιση, ακριβών θέσεων σε σχέση με την αυτοτέλεια της σημασιολογικής διάστασης της γλώσσας. Όπως πρέπει να έχει ήδη καταστεί εμφανές από τα προαναφερθέντα, θεωρώ πλέον πλύνει πιστικότερες ορισμένες εκδοχές του ρεαλισμού. Οπείω σχετικά να τονίσω ότι το πρώτο ένασμα ώστε να μετακινωθώ προς προσερευνά τα επιχειρήματα του Νίκου Στανόπουλου στη λαμπρή μονογραφία του *Objectivity in Law*, έστω και αν ο ρεαλισμός που θα ήθελα να υποβίβω είναι ίσως ειδικά σε σχέση με τα κανονδικά περιεχόμενα, κάπως διαφορετικός από τον δικό του.

ριστάσεις να είναι εντελώς διαφορετικό από εκείνο που θα συγχρίταν αν μέναμε προσηλωμένοι αποκλειστικά σε σημασιολογικούς ορισμούς. Αυτό ήδη θα αρκούσε ώστε να απορριφθεί η αναγωγή της γραμματικής ερμηνείας σε πλάνωα της ερμηνείας του νόμου γενικά και ιδίως να απαιτεί ο ισχυρισμός ότι υπάχουν ευερείς περιπτώσεις όπου το νόμα του νόμου αποκαλύπτεται ήδη εν πλήρη από τη γραμματική ερμηνεία του και μόνο. Οι μόνες θεωρίες περί νοήματος που θα δικαιολογούσαν τις θέσεις της κρατούσης διδασκαλίας, δηλαδή είτε η παραδοσιακή μεταφυσική των εννοιών ως αυτοτελών υποτήτων είτε η σύγχρονη αντιμεταφυσική θεώρηση των εννοιών ως γλωσσικών συμβάσεων, έχουν σήμερα κλονιστεί τόσο σοβαρά, η μιν πρώτα από την ανάδειξη της προτεραιότητας της αναφοράς, η δε δεύτερα από την κατάδειξη της αδυναμίας μιάς εμπειρικής προσέγγισης των παρελθουσών γλωσσικών χρήσεων να στηρίξει τη δεσμευτικότητα τους και για το μέλλον, ώστε δεν αποτελούν σοβαρές εναλλακτικές θεωρητικές βάσεις, ικανές να σηκώσουν το βάρος μιάς αντι-ολιστικής απομύνησης και μεθοδολογικής απολυτοποίησης της γραμματικής ερμηνείας.⁴⁶

Ειδικότερα, η ανάδειξη της προτεραιότητας της αναφοράς συνεπάγεται ότι, ακόμη και αν επιμένουμε σε μία αυστηρή εκδοχή περί της συνθετικότητας του νοήματος, δηλαδή στην άποψη ότι το νόμα μιάς πρότασης συνάγεται αθροιστικά από τη σημασία των επί μέρους λέξεων που απαρτίζουν το κείμενό του, η σημασία της κάθε γλωσσικής εκφοράς του νόμου θα πρέπει να δεχθούμε ότι δεν μπορεί να προκύπτει από κάτι δεδομένο και ολοκληρωμένο ήδη πριν από την έναρξη της

46. Υπό το βέρος των πορισμάτων της φιλοσοφίας της γλώσσας, οι υποστηρικτές της θετικιστικής μεθοδολογίας έχουν πλέον παραδίδει ότι η κατά λέξη σημασία του νόμου, αυτη δηλαδή που θα προέκυπτε από τη γραμματική ερμηνεία του, πρέπει να διακρίβει από το νοηματικό του περιεχόμενο, το οποίο συνεπαραδίδεται ορίεται αναγκά και από πραγματολογικές παραμέτρους. Έτσι, γκακατρικιστικά Andrei Marmor, «The Pragmatics of Legal Language», *Ratio Juris* 21 (2008), 423 κ.ε., ο οποίος διακρίνει εμφατικά μεταξύ της κατά γράμμα σημασίας του νόμου και, κ.ε., ο οποίος διακρίνει εμφατικά μεταξύ της σημασίας του νόμου και της σημασίας του -αποφάτως ερμηνευτικά πιο κρύπτου- περιεχόμενου που γνωστοποιείται μεσω του κειμένου, προσπαθώντας ωστόσο να μετατρέψει όλα τα συναφή ερωτήματα σε εμπειρικά και αποσιωπώντας τα ζητήματα που τίθενται από το ότι, αλλιώς και από τη σκοπιά του, μία από τις βασικότερες πραγματολογικές παραμέτρους είναι στην περίπτωση του δικαίου το εμπνές κανονδικό του υπόστρωμα.

εργηνευτικής εργασίας, δηλαδή από τον ορισμό της αντίστοιχης έννοιας και τα κριτήρια που υποτίθεται ότι μιας προσφέρει ώστε να υπάγουμε σε αυτήν τις εκάστοτε εμφανιζόμενες επί μέρους περιπτώσεις. Προτεραιότητα της αναφοράς σημαίνει ότι η υπαγωγή της κάθε επί μέρους περίπτωσης σε μία γλωσσική έκφραση κρίνεται με βάση την ομοιότητά της προς άλλες περιπτώσεις που έχουν ήδη υπαχθεί σε εκείνη. Επομένως, ανεξάρτητα από το ερώτημα που αφορά το είδος της ζητούμενης στο δικαιο ομοιότητας (που δεν μπορεί παρά να εμπεριέχει και στοιχεία κανονιστικά), ο ορισμός μιάς έννοιας γενικά δεν είναι ποτέ ολοκληρωμένος και κλειστός ούτε οδηγεί σε μία «φυσική», σχεδόν μη-χανική κατανόηση της αντίστοιχης γλωσσικής έκφρασης, αλλά, επειδή σε σχέση με τις αρχικές, «ιδρυτικές» περιπτώσεις σχηματίζεται εκ των υστέρων με σκοπό να συστηματοποιήσει τα στοιχεία που συγκροτούν την κρίσιμη ομοιότητά τους, λειτουργεί μεν ως οδηγητικός μίτος κατά την υπαγωγή και μελλοντικών περιπτώσεων, παραμένει ωστόσο πάντα ανοιχτός σε μία βελτιωτική προσπάθειά του, την οποία ενδέχεται ανά πάσα στιγμή μία νέα περίπτωση να καταστήσει εύλογη, κλονώντας αισθητή την ανάγκη αναθεώρησης κάποιου στοιχείου της θεωρίας εκείνης που αναδεικνύει συνεκτικότερα την κρίσιμη ομοιότητα των περιπτώσεων.

Διυναμία μιάς εμπειρικής προσέγγισης των παρελθουσών γλωσσικών χρήσεων να στηρίξει τη δεσμευτικότητα τους και για το μέλλον σημαίνει εξ άλλου ότι η γραμματική ερμηνεία, στον βαθμό που στηρίζεται σε σημασιολογικούς ορισμούς σχηματισμένους από την κατάραφή των επικρατουςών γλωσσικών συμβάσεων, το μόνο που θα μπορούσε να προσφέρει, αν η κατάραφή ήταν πράγματι ερμητική ως καθαρά εμπειρική, είναι μιά προσωγενή εικασία, μιά πρώτη νόξη χρήσιμη ασφαλώς ευερετικά για τον σχηματισμό ερμηνευτικών υποθέσεων εργασίας ως προς το ρυθμιστικό περιεχόμενο του νόμου,⁴⁷ η οποία όμως περιλαμβάνει σε μιά απλή πιθανολόγηση, όχι του τί λέει ο νόμος,

47. Τη θέση αυτή έχει καλύτερα από κάθε άλλον διατυπώσει ο Κ. Τσάτσος, *Βεμνήα*, σ. 123: «Η προσωγενής το γραμματικών νόμια δεν είναι αυτοτελής πράξις ερμηνείας, είναι απλώς η ενδεχόμενη πρώτη αφορμή της ιστορικής και περαιτέρω της τεχνολογικής ερμηνείας. Δεν δύναται επομένως να περιουσιθεί τις ποτέ έστω και εις το σάφες γραμματικών νόμια αλλά κατ' ανάγκην θα διεισδύση εις το τεχνολογικόν νόημα». Ίσως θα έπρεπε κανείς εδώ να προσθέσει ότι χωρίς εκείνο που ο

ορθά ερμηνευμένος, αλλά του τί θα έλεγαν οι περισσότεροι ότι λέει ο νόμος αν όλοι έμεναν πιστοί στις ως τώρα γλωσσικές συνθήκες τους και περιορίζονταν σ' αυτές. Από το σημείο αυτό θα μπορούσε ίσως κανείς να προχωρήσει στο ακόλουθο επιχείρημα: ότι ο νομοθέτης, ο οποίος δεν μπορεί παρά να επιδιώκει να καταστήσει τις ρυθμίσεις του κατανοητές στον ευρύτερο δυνατό κύκλο πολιτών, έχει κάθε λόγο να χρησιμοποιεί τις γλωσσικές εκφράσεις, που επιλέγει κατά τη διατύπωση του νόμου, με την πύο διαδεδομένη σημασία τους, επομένως η συμβατική αυτή σημασία τους είναι κατά τεκμήριο εκείνη που πρέπει να ακολουθήσει και ο ερμηνευτής. Όμως το επιχείρημα αυτό, εκτός του ότι προτιμάται ότι το δικαιο είναι ένα σύνολο αυθεντικών υποδείξεων, αδυνατεί να δικαιολογήσει την εντελώς προνομιακή θέση που η κρατούσα διδακταλία παραχωρεί στη γραμματική ερμηνεία: διότι μετὰ τρέπεται, αντίθετα με όσα υπολαμβάνει η διδασκαλία αυτή, την επίκληση της κατά γράμματα σημασίας μιάς λέξης σε ένα ενστέ πονό ασθενές επιχείρημα,⁴⁸ το οποίο δεν μπορεί παρά να κινείται εξ αρχής στο ίδιο επίπεδο με όλα τα άλλα νομικά επιχειρήματα και μπορεί ανά πάσα στιγμή να υπερκερασθεί από κάποιο από αυτά, εφ' όσον μάλιστα μιά γλωσσική έκφραση είναι δυνατό να γίνεται άμεσα κατανοητή (λόγω των συμφραζομένων) έστω και αν χρησιμοποιείται κατά τρόπο που να αποκλίνει από τον στατιστικά συγχρότερο.

Κ. Τσάτσος αποκάλει «τεχνολογικόν νόημα» δεν είναι σε τελευτία ανόητη, δυνατό, ούτε καν η κρίση ότι το κείμενο του νόμου είναι σαφές.

48. Η κρατούσα διδασκαλία δεν θεωρεί ότι η προσωγενής στη σημασία των λέξεων που απαρτίζουν το κείμενο του νόμου αποτελεί ερμηνευτική επιχείρημα, υποστηρίζοντας ότι αποτελεί τον ερμηνευτικό πυρήνα και το κενόμα αυτόν του οποίου αρχίζουν να διατυπώνονται και να εκτυμώνται τα διάφορα επιχειρήματα. Για τα αρχίζουν να διατυπώνονται και να εκτυμώνται τα διάφορα επιχειρήματα. Προβλήματα μιάς απλής μετωμασίας της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαπίας σε θεωρία της νομικής επιχειρηματολογίας, σαν να μην σημειώ η αποδοχή του επιχειρηματολογικού χαρακτήρα των νομικών θεμελιώσεων και, βαθύτερο, του επιχειρηματολογικού χαρακτήρα των νομικών θεμελιώσεων αφορούν έτσι και βλ. παρακάτω, Κερ. ΙΕ', υπό IV. Ό) εκεί κριτικές παρατηρήσεις αφορούν έτσι και την άποψη του Alexy, *Argumentation*, σ. 279 κ.ε., ο οποίος κατατάσσει τον κανόνα σύμφωνα με τον οποίο ο νόμος πρέπει να ερμηνεύεται με βάση την κατά γράμματα σημασία των λέξεων που απαρτίζουν το κείμενό του, στην πρώτη θέση των μεθόδολογικών κανόνων που κατ' αυτόν διέπουν τη νομική επιχειρηματολογία, δείχνοντας ότι ένα γραμματικό επιχείρημα ενδέχεται ακόμη και να τερματίζει την ερμηνεία.

Πράγματι, κατά την ερμηνεία του νόμου δεν είναι ασυνήθιστο το φαινόμενο κάποιες διατάξεις, που θα έπρεπε κατά την κρατούσα διδασκαλία να θεωρηθούν ότι περιέχουν ασάφειες, να γίνονται αμέσως και αντιβλημάτιστα κατανοητές, επειδή τα συμπεραζόμενα και η ίλη νοηματική συνάφεια, δηλαδή στοιχεία που αφορούν τις περιστασιακές χρήσης, οδηγούν απευθείας στο ορθό νόημα, χωρίς η καθαρός γραμματική σημασία των λέξεων να απασχολεί ούτε για μία στιγμή τον ερμηνευτή, και η διάταξη δεν κρίνεται για τον λόγο αυτόν ερμηνευτικά προβληματική. Ίδια χαρακτηριστικά παράδειγμα προσφέρει το άρθρο 461 ΑΚ, που ορίζει ότι «Απαιτήσεις ακατάσχετες είναι ανεκχώρητες». Η έκφραση «ακατάσχετες απαιτήσεις», λαμβανόμενη κατά γράμμα, είναι αμφίσημη, καθ' όσον δηλώνει τόσο τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου που πλεονέκτη, που ζητάει φορικά από τους άλλους πράγματα που δεν δικάζονται χωρίς να μένει ποτέ ικανοποιημένος από όσα παίρνει, όσο και εκείνα που ένα πρόσωπο δικάζονται να ζητήσει από κάποιον άλλο και που απαγορεύεται στους δανειστές του να προβούν σε κατάσχεσή τους απευθείας στα χέρια του οφειλέτη του, πριν, δηλαδή, από την καταβολή τους σ' αυτόν ως δικαιούχο. Παρά την αμφισημία ωστόσο ένας νομικός δεν θα είχε τον παραμικρό δισταγμό, γνωρίζοντας τα συμπεραζόμενα, να ερμηνεύσει τη διάταξη βασιζόμενος στη δέσμερη από τις δύο σημασίες, χωρίς να του περάσει καν από τον νου η πρότη, η οποία από άποψη γλωσσικής στατιστικής είναι ασφαλώς η συχνότερη. Ίδιό βέβαια η κρατούσα διδασκαλία απαντά επικαλούμενη και πάλι ένα εμπειρικό (στατιστικό) στοιχείο: ότι σε ένα νομικό κείμενο, όταν οι λέξεις που το απαρτίζουν έχουν μία τρέχουσα και μία ιδιαίτερη νομική σημασία, το πιθανότερο είναι ότι χρησιμοποιούνται με τη δεύτερη, επομένως πρέπει κατ' αρχήν να ερμηνεύονται με βάση αυτήν.⁴⁹ () Στατιστικός αυτός κανόνας έχει όμως σχεδόν μηδαμινή μεθοδολογική αξία, πρώτον, διότι συναντάται μόνο σε εγχειρίδια μεθοδολογίας του δικαίου προς στήριξη της κρατούσης διδασκαλίας, ενώ κανένας νομικός της πράξης δεν θα χρεωστεί ποτέ να τον επικαλεστεί για να δικαιολογήσει την ερμηνεία ενός νόμου την οποία έκρινε ότι οφείλει να ακολουθήσει' και, δεύτερον, διότι αδυνατεί να μας υποδείξει τί πρέπει να κάνουμε όταν και οι δύο κατά γράμμα σημασίες είναι ιδιάζόντως

49. Έτσι, μεταξύ άλλων, Laurent - Canaris, σ. 142. Kramer, σ. 75.

νοητικές, έχουμε διηρηδή ενόπληση μιας λέξης που δηλώνει όχι διαφορετική νομική αντικείμενο. Έτσι, παράδειγμα μιας προσέχεις το άρθρο 264 ΑΚ, που ορίζει ότι την παραγωγή μιας αξιώσεως δύναται να επέλθει επωνυμίας κλάου από, εκτελεστική δικαιοσύνη. Η λέξη, ωστόσο, δηλώνει τόσο το γένος, σε όποιες είναι ανεκχώρητοι όσο και την κατά το άρθρο 905 ΚΑΝΩΝ απόκτηση υποτεταγμένης εκτέλεσης (η οριστική διαφέρει λέξη, από ως γνωστό η Αρταύς Κώδικας που γρήγορα χρονοικά του Κώδικα Νομοτικής Διοικητικής). Στην περίπτωση αυτή, παρό' ότι η λέξη είναι αμύγλη και στη γενική ενόπληση αμφίσημη και στατιστικά προσηγορεύεται, πιθανόν ογνώτως με την πάροδο της μισαίας, κανένας ερμηνευτής δεν θα είχε τον παραμικρό δισταγμό να οδηγηθεί από τα συμπεραζόμενα εντός κλάου στη, λέμε, Η γραμματική ερμηνεία, ως προβληματισμός γύρω από το σημείο κατά λέξη το κείμενο του νόμου θεωρούμενο κατ' αρχάς υποθετικό από οποιονδήποτε άλλον ερμηνευτή, φαίνεται άσχετο από τα προσβέβαια αυτά, ότι δεν μπορεί να έχει ούτε την υστέρηση ούτε τη σπουδαιότητα που της αποδίδει η κρατούσα διδασκαλία.

Συχνά είναι ήμεις και το αντίστροφο φαινόμενο, δηλαδή το κείμενο του νόμου να ερμηνεύεται μεν, κατά γράμμα και βλαβερώνως, ως σφής και ανεπίδεκτο αμφισβήτησης, ενώ εμπειρικά νομικός δεν θα είχε ωστόσο εξ αρχής την παραμικρή αμφιβολία ότι η γραμματική σημασία του είναι διαφορετική. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του παρατίτλου του άρθρου 369 ΑΚ, που επιγράφεται «Εμπειρικάς συμβάσεις για ακίνητον και ορίζει ότι συμβάσεις αυτές είναι αντεκλήμενη του σύστασης, μετέθεση, αλλόωση ή κατάσχεση εμπράγματων δικαιωμάτων σε ακίνητα πρέπει να γίνονται ενώπιον συμβολαιογράφου, και μάλιστα σε ακίνητα πρέπει να γίνονται ενώπιον συμβολαιογράφου και όπου δεν χωρεί η παραμικρή αμφιβολία ότι τέτοιες συμβάσεις μπορεί να είναι, παρά το γράμμα του παρατίτλου, και εννοίες. Η κρατούσα διδασκαλία δέχεται εδώ ότι πρόκειται για συμβολική παραδρομή και επικαλείται και πάλι βιοηθικούς ερμηνευτικούς κανόνες αμφιβολίας αξίας, όπως ότι το νόημα του κειμένου μάς δείχνει της υπερσφύζει εκείνου του παρατίτλου (δεν θα μπορούσε άραγε η ίδια παραδρομή να έχει εμφολόχηση στο κείμενο και όχι στο παρατίτλο), φανόμηνη να παραδεχθεί ότι η διάγνωση παραδρομής στο παρατίτλο δύναται να γίνει απλώς και σχεδόν αυτονόητα από την ασαφή γλώση, ανεπίδεκτη αμφιβολίας για όποιον είναι στοιχειωδώς εξουσιωμένος με το

σύστημα του ελληνοκυβερνητικού δικαίου, ότι η σύσταση κ.λπ. εμπό-
γματος δικαιώματος δεν γίνεται με μία ενιαία αλλά με δύο διαδικασίες
δικαιοπραξίες, μία ενοχική και μία εμπράγματος έστω και αν συνήθως
συντελούνται υπο αμφοτέρωθεν, και δεν συνεπείκει κανένας απολύτως λόγος να
διαφοροποιηθούν ως προς τον συστατικό τους τύπο.⁵⁰

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις φαίνονται λοιπόν να επιβεβαιώνουν
ότι η διαδικασία περί αυτοτελείας και προστασίας της γράμματος
τακής εμμενείας στέρεται πειστικού ερείδματος και ότι το νόημα των
νομοθετικών κειμένων, όπως και οποιουδήποτε άλλου κειμένου, έχει

50. Ο Παπανικολάου, σ. 168 κ.ε., αναφέρει ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα,
παρμένο από την υπ' αριθ. 1538/1995 απόφαση του ΑΠ (Ελληνική Δικαιοσύνη, 38,
1580). Το άρθρο 259 ΑΚ προβλέπει ότι «Η παραγραφή αξίωσης που ανήκει σε
κληρονομία ή απευθύνεται κατά κληρονομίας δεν συμπληρώνεται πριν από τη
πρώτη εξαμηνία από τον κληρονόμο απέκτησε την κληρονομία...» Η κλήση
της κληρονομίας είναι βέβαια γνωστό ότι ανατρέχει στον χρόνο του θανάτου του
κληρονομούμενου, ενώ από την άλλη πλευρά ο κληρονόμος έχει τη δυνατότητα να
αποδείξει ή να αποποιωθεί την κληρονομία για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του
εξαμήνου από τον θάνατο. Επομένως η διάταξη, ερμηνευόμενη κατά γράμμα, θα
επέτρεπε την παραγραφή αξίωσης υπό η κατά της κληρονομίας πριν ακόμη ορι-
σταποιηθεί ο κληρονόμος. Ο ΑΠ (και εν μέρει και ο Παπανικολάου) στρίβει
χωρίς σε επιχειρήματα ιστορικού χαρακτήρα, δηλαδή σχετιζόμενα με την πο-
στορία της διάταξης, για να υποστηρίξει ότι ο νόμος αντί της κλήσης εννοεί την
αποδοχή της κληρονομίας εκ μέρους του κληρονόμου. Τα ιστορικά ωστόσο επιχει-
ρήματα (και όχι μόνο αυτά), κατά την κρατούσα δικαστική, έπονται της γράμματος
τακής εμμενείας και έχουν θέση μόνο υπό την προϋπόθεση ότι αυτή κατέληπε αμ-
βολίες. Εδώ όμως το κείμενο της διάταξης, λαμβανόμενο κατά γράμμα, συμβαίνει
να μην αφήνει καθόλου αμφιβολίες ως προς τη σημασία του, επομένως θα έπρεπε
κατά την κρατούσα δικαστική να δεχθούμε κάτι μη ευνόητους: ότι έχουμε να
κάνουμε με περίπτωση όχι εμμενείας stricto sensu αλλά δικαιολογίας. Το κείμενο
είναι λοιπόν όχι το τι ακριβώς συνάγεται από το γράμμα του νόμου λαμβανόμενο
καθυστό, ώστε να κριθεί αν είναι θεμιτή η μετέπειτα προσφυγή και σε άλλα εμ-
μενεία μέσα αλλά (και που και ο ΑΠ και ο Παπανικολάου αναγνωρίζουν, ως
επιτακτικό όμολογούμενο επιχείρημα) ότι αυτό που συνάγεται από το γράμμα, πα-
ρά τη μισολογία, παραμένει, και μαζί του ολόκληρος και η γράμματος εμ-
μεία ως μη αποσπασματικό για τη συνολική εμμενεία, λόγω ενός προσώπου (α-
ποσπασματικό) άποψης και συνεπώς μη υποστηρίξιμου εμμενείας του πορίσματος στο
οποίο εμμενεί, αν τελούσαν μόνη της, αναπόφευκτα θα οδηγούσε. Για την αντίληψη
παραπάνω διαβέβαια της του νόμου καμία και αν το «γράμμα» του
καθυστό εξαίρεση, είναι σαφές, βλ. γενικότερα Kramer, σ. 73 κ.ε.

χαρακτήρα ολιστική, προκύπτει δηλαδή από τον συνδυασμό όλων των
εμμενείων μέσων, χωρίς να μπορεί να προτιμολογείται εκ των προ-
τέρων σταθερά από αυτά, αν τυχόν δεν υποδεικνύουν ένα την ίδια
απόφαση, διότι μετρίως μεγαλύτερο βήμας.

Το συμπέρασμα αυτό εντάσσεται από την αρμόζουσα πάντωση στο
πρόβλημα της συνθετικής της νόμους, της σχέσης δηλαδή μετα-
ξύ των επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων και της συνολικής πρότασης,
την οποία συνεπαρτίζουν και η οποία απαντάει και το αντιστοιχεί της
εμμενείας. Όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο, η σχέση μεταξύ επί
μέρους γλωσσικών συστατικών και γλωσσικού όλου είναι αμειψόμοιρη,
πρόγραμμα που σημαίνει ότι η αβυσσική-συνθετική προσέγγιση του νό-
μου, δηλαδή η πορεία από τα μέρη προς το όλο που δεν μπορεί παρά
να έχει ως απετηρία της τις λεξιλογικές σημειώσεις των επί μέρους
λέξεων (την οποία μία αποδοχή ενόχλη της συνθετικής της θεωρεί με-
θοδολογικά πρότερη), τελεί σε άρρηκτο σύνδεσμο προς τη δικαιο-
γνωμολογική, δηλαδή την αντίστροφη πορεία από το όλο προς τα μέρη,
κατά την οποία οι σημειώσεις των επί μέρους λέξεων αποκαλύπτουν σημασία
από τη συγκεκριμένη χρήση τους μέσα στη συνολική πρόταση, έπει-
νάως συνήθως σχεδόν αυτούσια τις αξιωματικές που συνδέονται
αναγκαία την προϋποτιθέμενη λεξιλογική και τη χρήση τους.⁵¹ Αυτό
δεν σημαίνει βέβαια ότι η σχέση μέρους και όλου είναι απλή να μας
οδηγήσει αυτούσια και στην ορθή εμμενεία του νόμου. Μένει ασφαλώς
να διευκρινιστεί τι ακριβώς, ειδικά μελίστα στην περίπτωση του δικαί-
ου, είναι αυτό το νοηματικό όλο και πώς το συνδυάζουμε ανεξάρτη-
τα από τη σύνθεσή του από τα επί μέρους συστατικά του, ζήτημα στο
οποίο θα επανέλθουμε στην επόμενη ενότητα (παρακάτω, στο V). Ήδη
όμως η επισήμανση του προβλήματος της σχέσης μέρους και όλου βοη-
θάει να αντιληφθούμε το φαινόμενο που έχει αποκαλυφθεί ως εξής:

51. Το ότι, ενδεώς αντίθετα προς την αποδοχή ενόχλη της συνθετικής της,
η αντίστροφη πορεία από τη συνολική πρόταση προς τα συστατικά της μέρη είναι
η μεθοδολογικά πρότερη, έχει υποστηρίξει από εκπαιδευτικούς της θεωρίας που
συνδέει το νόμα με την λήθεια οι οποίοι επιμένουν, επικαλούμενοι ιδίως τον
πρώτο Wittgenstein, ότι το νόμα μιας πρότασης συνδυάζεται με τη γλώση του πώς
θα έχουν τα πράγματα σε περίπτωση που η πρόταση λήθειαι - και να λήθειαι
μπορούν μόνο πρότασης και όχι μεμονωμένες λέξεις ή εννοιες.

των νομικών εννοιών». ⁵² Η διαπίστωση ότι οι «έννοιες» (ορθότερα: οι γλωσσικές εκφράσεις) που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης εμφανίζουν μία νομικτική σχετικότητα αφορμάσε αρχικά τους τεχνικούς νομικούς όρους, και το κλασικό παράδειγμα είναι η λέξη «αυτιέλευσις», που έχει εν μέρει διαφορετική σημασία στο αστικό και στο ποινικό δίκαιο. ⁵³ Αν όμως ήδη οι τεχνικοί νομικοί όροι, για τους οποίους συχνά απαιτούν και νομοθετικοί ορισμοί, έχουν διαφορετική ή πάντως παραλλήλωση σημασία στα διάφορα πεδία χρήσης τους, ⁵⁴ αυτό συμβαίνει κατά μέγιστο να λόγω με τις κοινές γλωσσικές εκφράσεις, που δεν ανήκουν σ' αυτήν την ειδική κατηγορία και για τις οποίες δεν υπάρχουν νομοθετικοί ορισμοί. Η νομικτική «σχετικότητα» (ή «αοριστία») αφορά ακριβώς τον άρρηκτο σύνδεσμο της φαινομενικά ανεξάρτητοποιημένης λεξιλογικής σημασίας προς τα συμφοροζόμενα και τη συνολική συνάφεια της γλωσσικής χρήσης, και η συνάφεια αυτή δεν προσδιορίζεται μόνο από τη συντακτική σύνδεση των επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων μέσα στην πρόταση αλλά και από τη νομικτική αλληλογυμία τους σε σχέση με ό,τι δηλώνεται από την πρόταση συνολικά.

Η επίκληση αυτής της εξάρτησης του νοήματος των γλωσσικών εκφράσεων που συνθέτουν τα νομοθετικά κείμενα από την αλληλογυμία των περιστάσεων χρήσης τους και των μέσων αυτών συνολικά δηλούμενων δεν καθιστά πάντως αναπόφευκτο το να προσφύγει κανείς σε ριζικά σχετικιστικές αντιλήψεις περί νοήματος προκειμένου να θέσει υπό

52. () πρώτος που έκανε λόγο γι' αυτή τη «σχετικότητα» ήταν ο Rudolf Müller-Erich, «Die Relativität der Rechtsbegriffe», *Jahrbuch für Recht und Philosophie* 61 (1913), 345 κ.ε., ζήτημα που χυρότερα ανέλαβε ιδίως ο Eirich (βλ., μεταξύ άλλων, *Εισαγωγή* σ. 98). Πρβλ. γενικότερα και Esser, *Lehrbuch des Rechts*, σ. 98 κ.ε., που επιμένει στην εξάρτηση της σημασίας όλων των νομικών εννοιών από το πλαίσιο εκφοράς τους.

53. Με συνεπεία μία και η αυτή συμπεριφορά να είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί και μενός κατά το αστικό και μη μενός κατά το ποινικό δίκαιο, περιπτώσεις που ο Αρσενάκης, *Στοιχεία*, σ. 18-19, χαρακτηρίζει «νομοτεχνική αντινομία».

54. Το ότι οι νομοθετικοί ορισμοί γενικότερα δεν λύνουν οριστικά το ζήτημα του νοήματος νομικών όρων ακόμη και όταν οι αντίστοιχες λέξεις χρησιμοποιούνται εντός ενός και του αυτού νομοθετήματος, δεδομένου ότι παραμένει πάντα ανοιχτό το ερώτημα σε κάθε επί μέρους χρήση της αν η λέξη πρέπει να ληφθεί με τη σημασία που της δίνει ο ορισμός, έχω αναπτύξει ήδη παλαιότερα (*Θεμελιώδη ζητήματα*, σ. 84 κ.ε.)

αμφισβήτηση την τρέχουσα μεθοδολογική διαδικασία. Όπως είδαμε από την παρουσίαση της θεωρίας του Putnam, ακόμη και μία γενικιστική προσέγγιση του νοήματος μιας γλωσσικής έκφρασης δεν είναι καθόλου ασυμβίβαστη με την παραδοχή της μερικώς εξάρτησής του από τις περιπτώσεις χρήσης της, αρκεί να εγκαταλειφθεί η παραδοσιακή άποψη περί προτεραιότητας του νοήματος έναντι της αναφοράς. Μπορούμε κάλλιστα να είμαστε πεπεισμένοι ότι η χρημεία είναι εκείνη που μας λέει τί ακριβώς είναι το νερό, δηλαδή Η₂O, και παρ' όλα αυτά να δεχθούμε ότι σε διάφορες χρήσεις της λέξης ενδέχεται το νερό να μην εννοείται απολύτως αυστηρά με τη σημασία της καθακής χρημείας του σύνθεσης (όχι πάντως και μίας εντελώς διαφορετικής χρημείας του αρκεί να έχουμε υπ' όψη μας ότι η έννοια (του νερού) αποτρέπει την καλύτερη δυνατή θεωρητική σύνψη εκείνου του κοινού στοιχείου που συνδέει τις εφαρμογές της αντιστοιχίας λέξης σε επί μέρους αντικείμενα. επομένως το να υπαγάγουμε στην ίδια λέξη και έννοια («νερό») ένα υγρό που θα εμφανιστεί μπροστά μας την επόμενη φορά επανέλθει το πρόβλημα της ομοιότητας και έτσι το γεγονός ότι ο ενοσιολογικός (στο παράδειγμα του νερού: ο χρημικός) ορισμός είναι ορισμός ομοιότητας και όχι ουσίας τον καθιστά μεν χρήσιμο στην υπαγωγή, αφήνει ωστόσο ανοιχτή τη δυνατότητα κάποιων παραλλήλων συναφών με την οπτική γνώση κρίσης της ομοιότητας των περιπτώσεων και με τις περισσότερες της εκάστοτε χρήσης.

Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο παράδειγμα από την ελληνική νομολογία. Κατά το άρθρο 1031 ΑΚ, «Ο κύριος ακινήτου έχει υποχρέωση [...] να επιτρέψει [...] την ενέκμηση διέλευσης δια μέσου του ακινήτου σωλήνων νερού ή φωταερίου ή ηλεκτρικών καλωδίων για την εξυπηρέτηση άλλων ακινήτων». Κι εδώ την ερμηνεία της διάταξης ανέκυψε το ερώτημα αν η υποχρέωση του κυρίου ακινήτου να ανεχτεί τη διέλευση σωλήνων νερού περιλαμβάνει μόνο τους σωλήνες της ύδρευσης, δηλαδή της παροχής νερού προς το εξυπηρετούμενο ακίνητο για την καθημερινή χρήση και κατά κανόνα πόσιμο, ή και άλλους σωλήνες διοχέτευσης νερού κατάλληλου για άλλες χρήσεις, π.χ. θέρμανσης νερού για τη χρήση της πισίνας, ή σωλήνες διοχέτευσης ήδη χρησιμοποιούμενου νερού από το εξυπηρετούμενο ακίνητο προς το υποχρεωτικό δίκτυο. Ο Άρειος Πάρος έκρινε κατά πλειοψηφία ότι «νερό» στην ερμηνευόμενη διάταξη είναι μόνο το νερό της ύδρευσης (το «καθαρό»

νερό κατά την ανακρίση διατύπωση του σκεπτικού της απόφασης) και ως «δολοφονική εννοείται μόνο η λήψη του, επομένως η ρύθμιση και παραβίασή και το θάλασσο νερό προς εξυπηρέτηση κοινωβιότητος δεικνύει» ούτε το νερό που αποχτεύεται από το ακίνητο. Από τον όμοιο προκύπτει ότι στην εννοια το νερό ο νόμος: «(1) χι πάντως από την οργάνω της ουσίας του νερού, ανεξάρτητον από οποιοσδήποτε περιστασιακή χρήση. Διότι τότε θα ήταν επιτηρητική η διοχύτευση μόνο υγρού κατ'αρχήν λήψαντος συνθέσης Η (1) ενώ αν αρχίσουμε να επιτηρούμε και κατ'αρχήν ποσότητες, δεν μπορούμε, εντελώς αφηρημένα, να προσδιορίσουμε ποίες και ποσες είναι ανεκτές χωρίς πειραξίωση των γλώσσικών κανόνων. Αν πάλι πούμε, όπως συγχρόνως κάνει η νομολογία μας, ότι δεν πρέπει να είναι το νερό γενικά αλλά τι είναι νερό (αλλά τη σνοια του νόμου) τότε, ακόμη και αν δεν το συνειδητοποιούμε, έχω με σταθεράσει την κοχτούσα διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας και περί της προπεριότητάς της, διότι η «έννοια του νόμου» δεν μπορεί να κριθεί με τη σειρά της αφηρημένα αλλά μόνο σε συνάρτηση με τη συγκεκριμένη διάταξη και τα προφανώς κανονιστικά συμπεράσματα της. Επομένως και σε συνδυασμό με στοιχεία που η κοχτούσα διδασκαλία επιμένει ότι έχουν θέση ύστερα από τη γραμματική

Η ΠΑΝΑΜΑΡΙΝΗ ΠΡΑΞΗ

ερμηνεία. Αντί γι αυτό, πιά εύλογο είναι να δεχθούμε ότι ο νομοθέτης θέσπισε τη διάταξη έχοντας απράξια κατά του υποδείματικα την περίπτωση του δικτύου ύδρευσης, από εκεί και πέρα όμως, όπως και γενικά στη γλώσσα μετά την εισαγωγή ενός καταδικαστικού ορισμού, το ζήτημένο είναι αν η νέα χρήση αφορά αντικείμενα που είναι από ορισμένη οπτική γωνία (που εδώ είναι κανονιστική) επάρκως όμοια προς εκείνο του πρωταρχικού παρδείγματος.

Το ίδιο παρδείγμα δείχνει ταυτόχρονα πόσο προβληματική είναι η διάκριση μεταξύ διαπιστωτικών-εννοολογικών και ουσιαστικών-κανονιστικών ζητημάτων, την οποία επιδιώκει να απολυτοποιήσει η κοχτούσα διδασκαλία. Όταν έχουμε σοβαρές αμφιβολίες αν το νερό, του οποίου τη διοχύτευση μέσω του ακινήτου του είναι υποχρεωμένος να ανέχεται ο κύριος, είναι και το θάλασσο, προς εξυπηρέτηση της γειτονικής πίσινας, η αμφιβολία μας είναι άραγε εννοολογική ή ουσιαστική (από τη στιγμή που, εφ' όσον π.χ. η γη χαρακτηρίζεται υπόταξη πλάνης, δεν χωρεί αμφιβολία ότι σε όλα συμπεριλαμβανομένης θαλασσο-νό νερό ονομάζεται και αυτό χωρίς την παραμικρή αμφιβολία (εφεύρη);

Το ερώτημα θα μας απασχολήσει αμέσως μετά, όταν θέσουμε εν-θέως το ζήτημα των επιπτώσεων της κανονιστικότητας του δικαίου στη σημασία των γλώσσικών εκφράσεων που χρησιμοποιεί ο νόμος. Προς το παρόν πρέπει να επισημάνουμε ένα σοβαρό πρόβλημα που θα προκαλούνταν αν τυχόν δεχόμασταν ότι το ερώτημα περί του νό-ματος είναι γλωσσικό και, ως τέτοιο, διαπιστωτικού χαρακτήρα. Αν υποθετήσουμε την άποψη ότι η γραμματική ερμηνεία συνσταται πρώ-γματος στην αναζήτηση του ορθού σημασιολογικού ορισμού των γλώσσικών εκφράσεων του νόμου και παράλληλα ότι ορθοί ορισμοί είναι εκείνοι που αποδίδουν το συμβατικό νόημα των επί μέρους λέξεων, τότε κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε συχνά σε ψευδείς και κατ' επιφάνεια μόνο θεμελιώσεις. Ο λόγος έγκειται στο ότι γενικά, εκεί όπου έχουμε να κάνουμε με διαπιστώσεις, όταν συμβεί να διαφωνούμε μεταξύ μας ως προς το ακριβές περιεχόμενο της κάθε διαπίστωσης, θα πρέπει να εξαντλήσουμε όλες τις δυνατές αποδείξεις και στο τέλος δεν μας μένει άλλο επιχείρημα από την ευθεία αναφορά μας στην εμπειρική πραγματικότητα, οπότε η αντίδρασή μας προς τον διαφωνούντα δεν μπορεί παρά να είναι η μομφή ότι δεν βλέπει το προφανές. Αυτό στην ερμηνεία του δικαίου συνεπάγεται τον ακόλουθο κίνδυνο: ο δικαστής

55. Ολ. ΑΠ 4/1995. Δικαιοσύνη, 1995, 587. Η αιτιολόγηση της απόφασης από

την πλειοψηφία του ΑΠ δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί, το λιγότερο, ανεπαρκής. Το κρίσιμο χωρίο του σκεπτικού έχει ως εξής: «γιατί η ερμηνευόμενη διάταξη [...] είναι προφανές ότι έχει υπ' όψη της σωλγής διοχτεύσεως (λήψεως) ύδατος καθαρού, όχι θαλάσσιου προέλευσης, το οποίο, διοχετεύόμενο στο εξυπηρευόμενο ακίνητο θα καταναλώνεται εξολοκλήρου σ' αυτό, χωρίς να προκύπτει ανάγκη μεταφοράς αποχτεύσεως του όποιου συμβαίνει με το θάλασσο ύδωρ των κοινωβιότητων δεικνύμενων». Εδώ η απόφαση φαίνεται σαν να μην θεμελιώνει την κρίση της αλλά απλώς να ισχυρίζεται την ορθότητά της (υποπιπτοντας σε λήψη του ζητουμένου)! Κατά επιεικέστερη ερμηνεία του σκεπτικού, αυτό που χαρακτηρίζεται, στην τηλεγραφική του διατύπωση, «προφανές» είναι μάλλον το ότι η έκφραση «σωλγής νερό» στον τρέχοντα λόγο εννοείται στατιστικά συχνότερα ως περιοριζόμενη στους σω-λγής του δικτύου ύδρευσης, ωστόσο ούτε αυτό το ίδιο είναι προφανές, και ακόμη λιγότερο προφανές είναι ότι στην ερμηνευόμενη διάταξη η κρίσιμη έκφραση πρέπει να ληφθεί με τη στατιστικά συχνότερη σημασία της, εντελώς αποκομμένη από την υπόλοιπη πρόταση και από τα συμπερασματικά βάσει των περιστασιακών χρήσε-της. Η απόφαση είχε πάντως και ισχυρότατη μειοψηφία, που επιχειρηματολόγησε κυρίως όχι με εννοολογικά αλλά με κανονιστικά επιχειρήματα.

να δώσει μία λύση που να προϋποθέτει συγκεκριμένη ερμηνεία μιάς γλωσσικής έκφρασης και ο ίδιος να θεωρήσει την ερμηνεία αυτή ως την προκύπτουσα «σφύρα» ή «προφανώς» μέσω μιάς εμπειρικής διαπίστωσης της συμβατικής χρήσης της, ενώ στην πραγματικότητα αυτή η «διαπίστωση» να υποκρύπτει μία πρόκλη διακρίσεως της ερμηνευτικής λειτουργίας, δηλαδή παράδειψη της προσφυγής σε ερμηνευτικά μέσα που η κρατούσα διδασκαλία θεωρεί ότι έχουν θέση μόνο υπό την προϋπόθεση ότι το κείμενο του νόμου είναι ασάφες, πράγμα που ο ίδιος σπεύδει να απορρίψει, επιρίπτοντας απλώς στους άλλους ότι δεν βλέπουν το προφανές.

Και εδώ αποκαλυπτικό της πλημμελείας στη θεμελίωση μιάς δικαστικής κρίσης, στην οποία μπορεί να οδηγήσει η κρατούσα διδασκαλία, είναι, εκτός από το προηγούμενο παράδειγμα του «νερού», και άλλο ένα παράδειγμα από την ελληνική νομολογία. Αντιμέτωπος με το ερώτημα αν κατόπιν μιάς διαπιστωμένης τελωνειακής παραβάσης, που επισύρει την επιβολή χρηματικού προστίμου κατά του παραβάτη, το πρόστιμο μπορεί να επιβληθεί και να εισπραχθεί σε βάρος των κληρονόμων του παραβάτη στην περίπτωση που αυτός αποβιώσει πριν την κατάγνωση και κατάβολή του, ο Άρειος Πάγος απάντησε καταφατικά, επικαλούμενος το γράμμα του άρθρου 58 ΠΚ. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, «Με το θάνατο του καταδικασμένου διαγράφονται οι χρηματικές ποινές» και «τα πρόστιμα σε καμιά περίπτωση δεν επιδίδονται εναντίον των κληρονόμων του», από το κείμενο της οποίας το δικαστήριο συνήγαγε ότι, επειδή τα πρόστιμα που επιβάλλονται και τον Τελωνειακό Κώδικα αποτελούν διοικητικές χρηματικές κυρώσεις και όχι κατά κυριολεξία χρηματικές ποινές επιβαλλόμενες για ποινικά αδικήματα, άρα κατά την απόφαση δεν υπάρχει και «τυπική νομικού λόγου», δεν ισχύει ως προς αυτά το μη κληρονομητό.⁵⁶ Είπα όμως έστωσε να θεωρήσει το κείμενο του νόμου σαφές και να αποκλείει, και μάλιστα κατ' αντιδιαστολή, την εφαρμογή του στην υπό

1. ΠΑΡΑΜΕΤΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ 595

κρίση περίπτωση, εξαλαμβάνοντας ότι πρέπει να ερμηνευτεί ως εξής, με άλλα επιχειρήματα από τα συστήματα γραμμάτων, το εν λόγω μήπως υπάρχει περίπτωση να υπάρξει περίπτωση του νόμου λόγω της ως ταυτότητα γραμματικής εκφρασμένης πραγματικότητας του κανόνα αλλά ως ταυτότητα χρήσης δικαίου) και το κανονιστικό περιεχόμενο της διατάξης επιβλέπει την εφαρμογή της ίδιας ρύθμισης και σε διοικητικής ή μακρής φύσεως πρόστιμα.

5. Γραμματική ερμηνεία και κανονιστικότητα του δικαίου

1. Το διάχνη της κανονιστικότητας

Πρόσθετα ερωτήματα για την κρατούσα διδασκαλία προκύπτουν το γεγονός ότι το προς ερμηνεία κείμενο του νόμου έχει κανονιστικό χαρακτήρα. Όπως έχουμε δει κατ' επανάληψη, και η διδασκαλία αυτή το κανονιστικό στοιχείο του κανόνα δικαίου και η εφαρμογή του για πρώτη φορά στην έννομη συνέπεια του και όχι στο πραγματικό του, το οποίο θεωρείται ότι έχει χαρακτήρα περιστασιακό.⁵⁷ Με ελάχιστο μόνο τις λίγες περιπτώσεις όπου ο νομοθέτης στο πραγματικό έχει περιλάβει και έννομες αξιολογικές. Η έννομη συνέπεια από την πλευρά της δεν θεωρείται ερμηνευτικά προβληματική, δεδομένου ότι σχεδόν πάντοτε προσδιορίζεται με ακρίβεια από τον νόμο και έτσι μπορεί κανείς να πει ότι το νόμα της προκύπτει με σαφήνεια από νομοθετικούς ορισμούς (με κάποιες εξαιρέσεις όπως, π.χ., την αμελότητα απόρριψης του άρθρου 918 ΠΚ). Ο συνθετικός εξάλλου μετρίων πραγματικού και έννομης συνέπειας θεωρείται ότι λογικά μεν συνδέονται σε μια σχέση συνεκτικότητας, ουσιωδώς δε ότι αποτελεί και τον νομικό λόγο της «τυπικής» που προκύπτει από το γεγονός ότι ο νομοθέτης συνήγαγε το συγκεκριμένο πραγματικό με τη συγκεκριμένη έννομη συνέπεια. Η διδασκαλία αυτή κατά τις διατάξεις της γραμμένης ερμηνείας με τις φυσικομαθητικές αντιλήψεις στην ηθική, σύμφωνα με τις οποίες, όπως είδαμε, οι ηθικές ιδιότητες μιας πράξης αποτελούν παρακαλούμενα και όχι συντάκτα ή μια απειροστική των φυσικών επιτηρών διαπιστώσεων και

56. ΑΠ 1714/1981, Ν.δ. 30 (1982), 1065. Αντίθετα είναι η νομολογία του Δ.Π.δ.δ. του Δ.Π.δ.δ. επί του ίδιου ζητήματος, που βασίζεται στο ορθό και αποφασιστικό επιχείρημα ότι και τα διοικητικά πρόστιμα είναι σπουδαίοι προσηγορικοί αποδοκιμαστές του παραβάτη, επομένως πρέπει να ισχύει και ως προς αυτά το μη κληρονομητό (Σ.τ.Ε. 3676/1988, 1266 (2003)).

57. Πλ. ενδεικτικά Γιαννιού, *Αποδόσεις* Α, σ. 174.

περιεχόμενων ιδιοτήτων της. Η σύλληψη συνεπώς του νόμιματός ενός ηθικού κανόνα, όπως και ενός κανόνα δικαίου, δεν προκύπτει από αντίθετες αυτές προσδεδειγμένα ιδιαιτέρως φύσεως, καθ' όσον δεν έχει εξετασθεί η σύλληψη της σημασίας των γλωσσικών εκφράσεων με τις οποίες περιγράφεται η ηθικά κοινόμενη πράξη και το πού που μπορεί να προκαλέσει αμοιβαίες είναι η εν συνεχεία εφαρμογή της ηθικής ιδιοτήτας στην περίπτωση που θεωρηθεί ότι αυτή δεν έχει ήδη εξεταστεί με την κατάληξη της προσέγγισης αυτής είναι ότι η σημασία, μια παράληψη της προσέγγισης αυτής είναι ότι η σημασία, και ανάληψη του κανόνα δικαίου απαιτείται μόνο ως προς το γλωσσικό προσβάσιμο, δηλαδή το περιγραφικό μέρος του, ενώ η κανονιστική δεν αποτρέπει στοίχειο που αφορά τη σημασιολογική αλλά μόνο την πραγματολογική διάσταση του νομοθετικού κειμένου, δηλαδή τις περιστάσεις χρήσης και το ενέργημα της εκφοράς του κανόνα. Η προσέγγιση αυτή ήταν μάλλον πριν λίγα χρόνια μάλλον η κρατική και συμβαδίζε αμοιωνικά με την παραδοσιακά θετικιστική σύλληψη των κανόνων δικαίου ως προσταγών: αν οι κανόνες δικαίου θεωρηθούν προσταγές, τότε ένας κανόνας όπως, π.χ., ο περιεχόμενος στο άρθρο 4 § 5 Συντ., σύμφωνα με το οποίο «Οι Έλληνες πολίτες συνεσφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνατόει του ερμηνεύεται σαν να ήταν μία περιγραφική πρόταση, με το δεοντολογικό στοίχειο του καθήκοντος (ωφείλουν να), το οποίο μάλλον παρμένεται στο επίσημο κείμενο της διάταξης, να προστίθεται απλώς στα τέλως ως στοίχειο του υποτιθέμενου προστακτικού τρόπου χρήσης της πρότασης και όχι ως μέρος της σημασίας της. Βέβαια η σύλληψη αυτή της κανονιστικότητας των κανόνων δικαίου ως προστακτικού στοιχείου συνδεόμενου απλώς με το τελούμενο ομιλιακό ενέργημα, δηλαδή με τις πραγματολογικές συνθήκες εκφοράς, και όχι απευθείας με το νόημα των προτάσεων με τις οποίες είναι διατυπωμένοι, τότε μόνο εφαρμόζεται με την κρατούσα διδασκαλία περί γραμματικής ερμηνείας, αν ακολουθηθεί μία θεωρία περί νοήματος που υποστηρίζει την αυτοτέλεια, ως προς το περιγραφικό μέρος του κανόνα, του σημασιολογικού από το πραγματολογικό επίπεδο της γλώσσας και ταυτόχρονα υποβεί τις απόψεις τόσο περί συμβατικότητας, άρα περί εμπειρικού χαρακτήρα, όσο και περί ανιστηγής συνθετικότητας του νοήματος, δηλαδή το νόημα μιας πρότασης προκύπτει αθροιστικά από τις σημει-

Ε. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

σιές των επί μέρους γλωσσικών στοιχείων της (και της συνεπάρτης τους συνθέσης), οι οποίες μεθόδολογικά προηγούνται.

Όλοι αυτοί οι φάκτοι προς την κρατούσα διδασκαλία είναι αληθείς της κανονιστικότητας ενός και της διεισθεσίας των κανόνων δικαίου δεν είναι συμβατικό με τη περιγραφή στα οποία με έχει οδηγήσει η ως τώρα πορεία μας. Το πρώτο που έχει παραμείνει να εξεταστεί είναι η απόρριψη της απόψεως που υποστηρίζει η σημασία των διακρίσεων γλωσσικών εκφράσεων με τις γλωσσικές συμβατικές της χρήσης τους επισημαίνοντας ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν λύνεται με την ίδια της το στοίχειο της εφαρμογής των σημασιολογικών κανόνων της σημασιολογίας της εφαρμογής της κάθε φορά εφαρμογής της. Επί πλέον, πόσων ελλογία θεωρούσαμε την αντίληψη περί νοήματος που περιέχει την αναφορά (reference) από το νόημα και εξαρτάται την κάθε νέα εφαρμογή μιας γλωσσικής εκφράσης από τον βαθμό ομοιότητας της νέας περίπτωσης χρήσης προς τη παρελθούσα, και που συνεπώς ως ένα σημείο, χωρίς βέβαια και να τις πετυχαίνει τις σημασίες των λέξεων με τις εκάστοτε συνθήκες χρήσης τους. Στην περίπτωση όμως του δικαίου, οι γλωσσικές χρήσεις επιτελούνται σε έναν κανονιστικό περίγυρο. Ο έλεγχος του βαθμού ομοιότητας της κάθε νέας περίπτωσης χρήσης με τις προηγούμενες προϋποθέτει λοιπόν ένα κριτήριο της ομοιότητας που δεν μπορεί να παρμένει ανεπηρέαστο από το κανονιστικό στοιχείο που συγκαθορίζει τις συνθήκες της χρήσης.

Προς την ίδια αληθική για την κρατούσα διδασκαλία κατεύθυνση κινούνται και όσα παρατηρούμε προηγούμενος για τη συνθετικότητα του νοήματος. Οι κανόνες δικαίου είναι διατυπωμένοι με τη βοήθεια επί μέρους γλωσσικών εκφράσεων ενωμένων σε προτάσεις, οι οποίες έχουν προφανώς, συνολικά τουλάχιστον θεωρούμενες, κανονιστικό περιεχόμενο. Αν λοιπόν, όπως υποστηρίζεται το συνολικό νόημα μιας πρότασης δεν προκύπτει απλώς αθροιστικά από τις σημασίες των επί μέρους γλωσσικών της συστατικών, αλλά υπάρχει αμοιβαία σχέση και νοηματική αλληλεξάρτηση γλωσσικού όλου (πρότασης) και γλωσσικών μερών (λέξεων), τότε πειστικότερο σε σχέση με όσα υπολογιζόμαστε σικών μερών (λέξεων), τότε πειστικότερο σε σχέση με όσα υπολογιζόμαστε, η κρατούσα διδασκαλία είναι να δεχθούμε ότι το κανονιστικό στοιχείο, που είναι ενσταλαγμένο στη συνολική πρόταση, ως έναν βαθμό διαχέεται εξ αρχής και στη συνεκτίθεση των στοιχείων της και δεν μπορεί απλώς να προστίθεται εκ των υστέρων. Οι επί μέρους γλωσσικές συ-

τές εκφράσεις έχουν βέβαια τη δική τους νοηματική ιστορία –όχι και ανάγκη κανονιστικού περιεχομένου– προτού χρησιμοποιηθούν στη συγκεκριμένη πρόταση, και αυτό αποτελεί τη συμβολή τους στο συνολικό της νόημα. Όμως και αντίστροφα η κατάκτηση της κανονιστικής πρότασης σε επί μέρους λέξεις και πύο σύνθετες γλωσσικές εκφράσεις μπορεί να διαμορφώσει το συνολικό κανονιστικό φορτίο μεταξὺ τους και έτσι να ελαχιστοποιεί ή να καθιστά αφανή την κανονιστική φόρτιση της καθεμιάς από αυτές, δεν στεγανοποιεί ωστόσο τη σημασία τους από τα κανονιστικά συμφοραζόμενα σε τέτοιο σημείο ώστε να δίνει λαβή στη θέωρησή τους ως εννοιών περιγραφικών και στην αναγκαστική υποθέτηση μιάς αναγωγιστικής ή φυσιοκρατικής προσέγγισης της κανονιστικότητας των κανόνων δικαίου.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από όσα έχουμε υποστηρίξει σε προηγούμενα σημεία σε σχέση με τη διάθρωση των κανόνων δικαίου και τη διάκριση πραγματικού και έννομης συνέπειας. Επιχειρήσαμε εκεί να καταδείξουμε ότι, αν αντιληφθούμε τους κανόνες δικαίου ως συνείωση δύο προτάσεων, από τις οποίες η μία να δηλώνει το πραγματικό και η άλλη την έννομη συνέπεια (κάτι που βέβαια, όπως επιμεινίμα, δεν είναι εφικτό σε σχέση με όλες τις ευθέως κανονιστικές διατάξεις του ισχύοντος δικαίου), δεν προσθέτει τίποτε το σημαντικό στην ανάλυσή μας το να συλλάβουμε τη μεταξὺ τους σχέση ως λογικό σύνδεσμο συνεπαγωγής και ότι το κρίσιμο είναι να αντιληφθούμε ότι το πραγματικό αποτελεί μιά συμπρίληψη των λόγων που δικαιολογούν την επέλευση της έννομης συνέπειας. Η θέωρηση αυτή ανοίγει τον δρόμο για τη σύλληψη της κανονιστικότητας των νομοθετικών διατάξεων ως απευθυνόμενων προς τους κοινωνούς και τους λόγους προς το πρῶτον που επηρεάζουν τις συμπεριφορές τους, τους οποίους συνδιαμορφώνει το δικαίο συνολικά όσο και ειδικότερα η εκάστοτε ερμηνευμένη διάταξη. Η κανονιστικότητα αυτή αφορά την κάθε διάταξη ως συνολικό γλωσσικό μόρφωμα και θα ήταν λανθασμένο να απομονώσουμε νοηματικά το πραγματικό των κανόνων δικαίου εξαμβάνοντας ότι έχει απόρροια περιγραφικό χαρακτήρα. Αν συνδυάσουμε τη βασική αυτή διάγνωση με τη θέση περί νοηματικής αλληλεξάρτησης συνολικής πρότασης και επί μέρους λέξεων και εκφράσεων, τότε πρέπει να προχωρήσουμε και στην παραδοχή ότι και οι λέξεις και οι μέσω αυτών δηλούμενες έννοιες του πραγματικού των κανόνων δικαίου εμφανίζουν,

Γ. ΠΑΡΑΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

πέραν της περιγραφικής τους διάστασης, και μία –άλλοτε εντονότερη και άλλοτε αχνότερη– επίχρυση κανονιστικότητα.

599

2. Εμπειρικός χαρακτήρας των εννοιών («έννοιες-τύπων»)

Τον κανονιστικό χαρακτήρα των εννοιών του πραγματικού των κανόνων δικαίου έχουν ήδη αναγνωρίσει ορισμένοι συγγραφείς που κατά τα λοιπά δεν κρίνουν αναγκαίο να αποστούν από την κατάσταση διδασκαλία περί γράμματικής ερμηνείας. Οι συγγραφείς αυτοί υποστηρίζουν ότι ορισμένες έννοιες που απαντούν στον νόμο είναι, όπως τις αποκαλούν, «γενικές-συγκεκριμένες έννοιες» ή «έννοιες-τύπων», σε αντίθεση προς τις συνήθεις έννοιες τις οποίες χαρακτηρίζουν «γενικές-αφηρημένες» ή «ταξινόμητες».⁵⁸ Οι ταξινομητές έννοιες διακρίνονται, όπως διδασκείται, κατά το ότι οι ορισμοί τους παρέχουν τα κριτήρια που πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά ώστε ένα αντικείμενο να υπαχθεί σ' αυτές, με συνέπεια αν έστω και ένα από τα κριτήρια του ορισμού δεν συντρέχει σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, η υπαγωγική κρίση να πρέπει να είναι αρνητική (άρα, οι έννοιες αυτές οδηγούν σε κρίσεις είτε καταφατικές είτε αποφατικές, και *tertium non datur*). Στις έννοιες-τύπους, αντίθετα, τα κριτήρια

58. Η διδασκαλία για τις «έννοιες-τύπους» και τη σταθμιστικότητά τους στο δικαίο έχει ιστορικά την αφετηρία της στη μελέτη του Gustav Radbruch, «Klassen- und Ordnungsbegriffe im Rechtsdenken», *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* 12 (1938), 46 κ.ε., οφείλει όμως τη διάδοσή της στην υποθήκη της από τον Engisch (βλ. πρόχειρα Εισαγωγή, σ. 288 κ.ε. σημ. 6, με πολλές περαιτέρω παραπομπές) και ιδίως στις αναλύσεις του Larenz (βλ. ιδίως Larenz – Canaris, σ. 37 κ.ε., 286 κ.ε., 290 κ.ε.). Βλ. επίσης Byliniski, σ. 137, 543 κ.ε. Ήδη μια πρόσφατη της σχετικής διδασκαλίας στο ποινικό δικαίο, βλ. ιδίως Winfried Hassemer, *Lehrbuch und Typus: Untersuchungen strafrechtlichen Hermeneutik*, Köln 1974 κ.ε., Carl Heymanns, 1968. Ο Larenz είναι εξ άλλου εκείνος που συνέδεσε τη διδασκαλία περί τύπων με τη θεωρία του Hegel περί γενικών-συγκεκριμένων εννοιών («konkret-*allgemeine Begriffe*»), σύμφωνα με την οποία οι έννοιες αυτές, σε αντίθεση με τις γενικές-αφηρημένες («abstrakt-allgemeine Begriffe»), δεν γίνονται, με προέγινον τον βαθμό της γενικότητάς τους, όλο και πιο αφηρημένες, δηλαδή φτωχότερες σε περιεχόμενο, ώστε τελικά να μείνουν μόνο αυτές μορφές, αλλά αντίθετα διατηρούν, ακόμη και με προέγινον γενίκευση, πλούσιο το περιεχόμενό τους, το οποίο απλώς «αλείφεται» σε ένα υψηλότερο επίπεδο. Ήη διδασκαλία περί «εννοιών-τύπων» ακολουθεί παρ' ημίν κυρίως ο Ilsevanόλου, σ. 99 κ.ε.

της υπαγωγής είτε εμφανίζονται διαζευκτικά και χωρίς μεταξύ τους να υπάρχει ιεράρχηση είτε εμφανίζουν μία διάσταση κυμαινόμενου βάρους, με συνέπεια η υπαγωγή ενός αντικειμένου στην έννοια να μην υπακούει σε σταθερούς (γλωσσικούς ή άλλης φύσεως) κανόνες να μην εμφανίζεται πειστή και να επιδέχεται διαβάθμιση. Η σχετική με τις έννοιες-τύπους νομική φιλολογία είναι βέβαια αρκετά συγκεχυμένη και δεν έχει οδηγήσει σε γενικά αποδεκτά συμπεράσματα.⁵⁹ Πολλοί συγγραφείς τις συσχετίζουν με τις αξιολογικές έννοιες, οι οποίες επίσης, όπως έχει επιστημανθεί, δεν επιδέχονται ορισμούς που να παρέχουν σταθερά κριτήρια υπαγωγής.⁶⁰ Η συσχέτιση δεν είναι τυχαία. Διότι γνώρισμα των εννοιών-τύπων είναι ακριβώς -κάτι που ορισμένοι συγγραφείς

59. Χαρακτηριστική είναι η κατηγορηματική απόρριψή της από τους εκπροσώπους της χαρατσώσης *διαδοχαλίας* Koch - Rüßmann, σ. 73 κ.ε.

60. Larenz - Canaris, σ. 38· Παπανικολάου, σ. 99. Ως παράδειγμα του φαινομένου αυτού στις αξιολογικές έννοιες μπορούμε να αναφέρουμε το ακόλουθο. Κατά το άρθρο 672 ΑΚ, σε μία σύμβαση εργασίας «Καθένα από τα μέρη έχει δικαίωμα [...] να καταγγείλει οποτεδήποτε τη σύμβαση για σπουδαίο λόγο». Κατά τους σχολαστές της διάταξης, σπουδαίος λόγος που να δικαιολογεί την καταγγελία της σύμβασης είναι οποιαδήποτε συμπεριφορά του αντισυμβαλλομένου ή άλλο περυστατικό που καθιστά τη συνέχιση της συμβατικής σχέσης αφορητή για τον καταγγέλλοντα. Μπορούμε να πούμε ότι, στη συνάρχεια της παραπάνω διάταξης, αυτός είναι και ο μόνος δυνατός σημασιολογικός ορισμός του «σπουδαίου λόγου» με βάση τις πράξεις αντλήσιμες περί εννοιών και ορισμών τους. Είναι όμως προφανές ότι ένας τέτοιος ορισμός το μόνο που κάνει είναι να περιγράψει εξωτερικά, δηλαδή να αποδίδει απλώς περιφραστικά, το οριζόμενο και δεν παρέχει απολύτως κανένα ουσιαστικό έρεισμα για την υπαγωγή, καθ' όσον αφήνει εντελώς απροσδιόριστο το πότε η συνέχιση της συμβατικής σχέσης πρέπει να θεωρηθεί αφορητή και τί ειδούς πρέπει να είναι αυτό το αφορητό ώστε να δικαιολογεί ειδικά την καταγγελία της σύμβασης. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι, όπως λεγεται συνήθως, αυτό είναι κάτι που είναι αδύνατο να προσδιοριστεί περαιτέρω και απλώς κρίνεται κατά τις περιστάσεις. Το αφορητό της συνέχισης της συμβατικής σχέσης μπορεί και οφείλει να κριθεί βάσει μιας ειδικής ηθικοδικαικής επιχειρηματολογίας, η οποία να εισέρχεται στην ουσιαστική εκτίμηση της υπό κρίση συμπεριφοράς ως απαράδεκτης εν όψει της συγκεκριμένης σύμβασης, ή του κρίσιμου γεγονότος ως αποφασιστικού λόγου για το καταγγέλλον μέρος όχι απλώς να μη θέλει τη συνέχιση αυτή, αλλά και να νομιμοποιείται να μην τη θέλει, χωρίς το άλλο μέρος να διαθέτει αντίστοιχα επιχειρήματα ικανά να γίνουν αποδεκτά υπό όρους αμειβοιότητας - επιχειρηματολογίας που *idealerweise* να μπορεί να πάρει τη μορφή μιάς κανονιστικής θεωρίας.

Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

πράγματα επισημαίνουν,⁶¹ αλλά μάλλον παρεπιπτόντως και χωρίς να συνειδητοποιούν τις προεκτάσεις αυτής της επισημάνσεως - ότι ενέχουν μία αξιακή φόρτιση ορεινόμενη όχι τόσο στο εννοιακό τους περιεχόμενο, λαμβανόμενο αφορημένα (πράγμα που πάντως συμβαίνει επιπορόθετα στις αξιολογικές έννοιες), αλλά προφανώς στη διασύνδεσή τους προς τον κανονιστικό περίγυρο της χρήσης τους.

Διαφοριστικό είναι το ακόλουθο παράδειγμα. Κατά το άρθρο 924 § 1 ΑΚ, «Ο κάτοχος ζώου ευθύνεται για τη ζημία που προξενήθηκε από αυτό σε τρίτον». Ποιους ακριβώς θεωρεί η διάταξη κάτοχους ζώου;⁶² Ο ΑΚ, στο Τρίτο Βιβλίο του περί εμπρημάτων δικαίου, ως «αποχρή» εννοεί κατά κανόνα τον φυσικό εξουσιαστή ενός πράγματος (ΑΚ 974), είναι όμως εξαιρετικά αμφίβολο αν έτσι ακριβώς πρέπει να γίνει αντιληπτός και ο «κάτοχος» ζώου του άρθρου 924. Κατά καιρούς έχουν προταθεί και άλλα κριτήρια για την ερμηνεία της διάταξης αυτής, όπως ιδίως ότι κάτοχος ζώου είναι είτε εκείνος που αντλεί οφέλη από αυτό χρησιμοποιώντας το για τις βιοτικές ανάγκες του, έστω και αν πρόσκαιρα δεν το έχει υπό τον φυσικό του εξουσιασμό, είτε εκείνος που το διατηρεί ως οικίστο και το έχει εντάξει στον κύκλο της βιοτικής του μέριμνας, μόνιμα ή και πιο προσωρινά, είτε εκείνος που έχει εξουσιοωθεί επαρκώς μαζί του ώστε να μπορεί σε γενικές γραμμές να το τιθασει, κ.ο.κ. Όπως έχει επισημανθεί, όλα αυτά τα κριτήρια αφ' ενός συλλαμβάνουν μία κρίσιμη πτυχή της σημασίας της ερμηνευόμενης έννοιας και αφ' ετέρου επιδέχονται διαβαθμίσεις, ενώ ταυτόχρονα κανένα από αυτά δεν φαίνεται να είναι το μόνο αποφασιστικό κατ' αποκλεισμό των υπολοίπων αλλά ούτε και να απαιτεί αναγκαία τη συνδρομή και των άλλων, επομένως πρέπει να γίνει δεκτό ότι όλα έχουν διαζευκτική ή ενδεχομένως και συμπληρωματική αλλά όχι και αναγκαυστικά σωρευτική εφαρμογή. Αποφασιστική σημασία έχει όμως, όπως γίνεται πλέον φανερό, το ότι η κρίσιμη έννοια του κάτοχου ζώου πρέπει να αναζητηθεί από τη σκοπιά της συσχέτισής της προς τους λόγους που θα δικαιολογούσαν ηθικοπολιτικά το να θεωρηθεί η εκ μέρους του ζώου προκληση βλάβης όχι ένα απλό φυσικό γεγονός αλλά μία -έστω

61. Βλ. ιδίως Larenz - Canaris, σ. 294.

62. Το παράδειγμα αυτό αναλύουν διεξοδικά οι Larenz - Canaris, σ. 39 κ.ε., αναφερόμενοι στην αντιστοιχία διάταξής της § 833 του γερμ. ΑΚ.

πόσο κοντά η ερμηνεύσιμη λέξη (έννοια) βρίσκεται προς τον πυρήνα του νοήματος της ρυθμιζόμενης πράξης, άρα και προς μία προοδευτική και για τους νομικούς λόγους που έχουμε να την τελέσουμε ή να την παραισώμε. Το κανονιστικό φορτίο της συνολικής πρότασης δεν κατανέμεται δηλαδή ομοιόμορφα στα επί μέρους γλωσσικά συστατικά της, τα οποία έχουν ως εκ τούτου άλλοτε εντονότερο και άλλοτε λιγότερο έντονο «ερμηνευτικό» χαρακτήρα.⁶⁷

Η ύπαρξη λέξεων και συνθετότερων γλωσσικών εκφράσεων κανονιστικά φορτισμένων, έστω και άδηλα, στο πραγματικό του κανόνα δικαίου είναι αυτή που τελικά εξηγεί γιατί δεν μπορούμε πολλές φορές να διακρίνουμε αν η ερμηνευτική αμφιβολία που έχουμε ως προς μία νομική ρύθμιση είναι αμφιβολία γλωσσική, δηλαδή αμφιβολία οφειλόμενη στη διατύπωση του νόμου, ή αμφιβολία ουσιαστική, δηλαδή αμφιβολία ως προς το αν αυτό που προκύπτει γραμμικά από αυτόν είναι και από ουσιαστική κανονιστική σκοπιά αποδεκτό. Η διάκριση μεταξύ γλωσσικής και ουσιαστικής κανονιστικής διαφωνίας (ή και αντίθετα: βεβαιότητας και αμφωβίας) φαίνεται κατ' αρχήν προφανής: έστω και αν, κατά την αντιθετικιστική διδασκαλία, το δίκαιο δεν αποτελείται μόνο από κανόνες διατυπωμένους ρητά σε επίσημα κείμενα αλλά αυτά πρέπει πάντοτε να προσεγγίζονται υπό το πρίσμα ηθικοπολιτικών αρχών, οι ηθικοπολιτικές εκτιμήσεις, ακόμη και πρόδηλα ορθές, δεν

67. Η διάχυση αυτή της κανονιστικότητας δεν αφήνει πάντως άθικτους ούτε καν τους κριτικούς. Από καθαρά μεθωμιατική σκοπιά, λ.χ., το 40 ισούται με τον εαυτό του ή με το 39+1 αλλά όχι με το 39,99. Το ίδιο ισχύει και για την ηλικία των 40 ετών, που κατά το άρθρο 31 Συντ. πρέπει να έχει συμπληρώσει κάποιος ώστε να μπορεί να εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας: ακόμη και όποιος είναι 39 ετών και 39,99, πρέπει να θεωρηθεί ότι έχει εξοφλήσει τον δανεισμό του - κι αυτό όχι κατ' εξαίρεση ή για λόγους επισεικούς ή επειδή τυχόν απώθηση του δανειστή του να του καταβληθεί και το τελευταίο δανειό θα ήταν καταχρηστική, αλλά επειδή έτσι πρέπει να ερμηνευθεί από την αρχή ο κανόνας περί καταβολής ως λόγου απόδοσης των εσόδων. Η διαφορά οφείλεται στο ελάχιστο αντιπερισπασμό της ρύθμισης: στην περίπτωση της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας οι όροι της εκλογιμότητας πρέπει να τηρούνται με μαθηματική ακρίβεια και δεν συγχωρούν την παραμικρή διαισθητική, ενώ στην περίπτωση της καταβολής δεν πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη μηδενικές αποκλίσεις. Για το ίδιο παράδειγμα, βλ. επίσης Σαυτηνιώνα (Hagetti in Lada (παράρτημα, σ. 233 σημ. 31), σ. 139.

θα αρκούσαν ποτέ να υπαγορεύσουν τη λύση χωρίς στήριγμα σε πραγματικά δεδομένα που έχουν ήδη ενσωματωθεί στην έννοια πράξης. Αν, παραγώγους ενός γεωργικού προϊόντος (π.χ. εσπεριδοειδών) επειδή λόγω έκτακτων καιρικών συνθηκών βρίσκονται σε μεγάλη οικονομική θέση, ο εφαρμοστής του νόμου δεν νομιμοποιείται να αποφασίσει την καταβολή ενίσχυσης και σε άλλους παραγωγούς (π.χ. ελαιοπαράγωγούς) επειδή κρίνει ότι και αυτοί βρίσκονται σε παρόμοια θέση λόγω αντίστοιχων έκτακτων συνθηκών, και ο λόγος είναι ότι η ενίσχυση και των παραγωγών αυτών, ακόμη και αν θα ήταν και αυτή δικαιολογημένη, δεν καθύστεται από τον νόμο.⁶⁸

Σε άλλες περιπτώσεις όμως η διάκριση μεταξύ γλωσσικής και ουσιαστικής αμφιβολίας ή διαφωνίας (ή και αντίθετα: βεβαιότητας και αμφωβίας) κατά γενική ομολογία δεν είναι διόλου ευχερής, φαινόμενο δυσεμήνευτο για τη θετικιστικής εμπνεύσεως κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία.⁶⁹ Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει σχετικά μία

68. Δεν καθύστεται από τον νόμο σημαίνει εδώ και από τη διατύπωσή του. Έχει ασφαλώς σημασία και πρέπει ως έναν βαθμό να λάβουμε υπ' όψη μας ότι η επεκταση της ρύθμισης και προς άλλες παρόμοιες περιπτώσεις δεν καθύστεται από το κείμενο του νόμου αν αυτό εξετάζεται καθαρά γλωσσικά. Αυτό όμως δεν εξαντλεί το ζήτημα. Διότι παραμένει το ερώτημα: και γιατί πρέπει να θεωρήσουμε ότι η διατύπωση του νόμου πρέπει να διαβεί απορροστικά, ερμηνευτικά, βλαπτικά λαμβανόμενη κατ' ονομαστική αξία; Η απάντηση είναι ότι, έστω και αν η επεκταση της οικονομικής ενσχυσής φαίνεται ηθικοπολιτικά ευάρεστη, αποτελεί ισχυρότερο επιχείρημα, επίσης ηθικοπολιτικό, ότι ο εν λόγω νόμος έχει κατ' εξοχήν πολιτικό περιεχόμενο και η χρήση της μορφής του νόμου είναι εδώ εργαλείο προς επίτευξη στόχων γνήσια πολιτικών (όπως είναι η προώθηση κατεύθυνση της γεωργικής παραγωγής) - επομένως, σε ζητήματα όπως αυτά των εσπεριδοειδών τη δικαιοδοσία των δικαστηρίων το να διαρρούν τον κύριο των εσπεριδοειδών από τις πολιτικές αποφάσεις και λήψεις των μετέπειτα του πλάτος ηθικοπολιτικά ευαρεστού μιας τέτοιας επεκτασης, η οποία όχι απλώς δεν στηρίζεται στο γράμμα του νόμου αλλά και θα ποσόφανε στην ηθικοπολιτική εκτίμηση, ότι στα θέματα οικονομικής πολιτικής το δίκαιο δεν έχει δικό του λόγο και χρησιμοποιείται απλώς ως μέσο πραγματοποίησης σκοπών εξωτρεχικών ως προς αυτό.

69. Αυτό είχε επισημανθεί ήδη από τον Lou Fuller στη σχεδόν προήγουσα παράγραφο διαισθητική του με τον H. L. A. Hart. Ο Hart, παραποιώντας το τσ για τσ της φράσης τη θεωρία του για την εφαρμογή του δικαίου και τη θετικιστική απόρριψη της δικαιοσύνης μεταξύ ευχέρων και άδυσχρών περιστάσεων είχε επικαλεστεί το υπο-

περίπτωση που κρίθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών.⁷⁰ Σε ομοσπονδιακό νόμο που αφορούσε την τιμωρήση της εμπορίας ναρκωτικών είχε προστεθεί διάταξη που επέτρεπε το αέρι- πλοίο για όποιον κατά την παράνομη συναλλαγή «χρησιμοποιείται όπλο». Στην υπό κρίση περίπτωση ο κατηγορούμενος είχε συλληφθεί για τη

θετικό παράδειγμα ενός νόμου που απαγορεύει την είσοδο οχημάτων στα δημόσια πάρκα. Ενδεχθεί περίπτωσης είχε χαρακτήρισει εκείνες που εμπόδιζαν γλωσσικά στον πυρήνα της σημασίας των λέξεων του νόμου, όπου η ομοφωνία μεταξύ των ερμηνευτών βασίζεται σε γλωσσικούς λόγους (π.χ. τα ιδιωματικά χρήσεις των ηχημάτων ή τα δημόσια χρήσεις φορητά και λεωφορεία είναι χωρίς αμφιβολία οήματα, ενώ δυσχερεί εκείνες που εμπόδισαν στην περιφέρειά της, όπου το κείμενο του νόμου δεν φαίνεται να υποστηρίζει κατηγορηματικά μία και μόνη λύση και έχουν πλέον θέση κανονιστικές εκτιμήσεις του ερμηνευτή που συνιστούν άσκηση διακριτικής ευχέρειας (π.χ. το αν η απαγόρευση καταλαμβάνει και ποδήλατα ή ηλεκτροκίνητα αυτοκίνητα-παιγνίδια, υπερβαίνει τις γλωσσικές εκτιμήσεις και απαιτεί συνεξέταση και του εύλογου ή όχι της απαγόρευσης). Ο Fuller είχε πει- τείνει ότι οι ηθικοπολιτικές αυτές εκτιμήσεις είναι πάντοτε αναγκαίες, αναφερό- ντας το παράδειγμα ενός στρατιωτικού φορητού που οδηγείται στο πάρκο προ- κειμένου να τοποθετηθεί εκεί ως πολεμικό μνημείο και επισημαίνοντας ότι ενώ η κρίση του ερμηνευτή βασίζεται εξ αρχής σε ηθικοπολιτικές εκτιμήσεις χωρίς να τείνει προκαταρκτικό ζήτημα αν το κείμενο του νόμου φαίνεται σαφές ή ασπεί- - το στρατιωτικό φορητό εμπήκεται σαφώς στον πυρήνα της σημασίας του (οή- ματος) λαμβανόμενης καθυστήν και αποκομιμένης από κανονιστικές εκτιμήσεις, ενώ αν θέσουμε το ζήτημα ως εξ αρχής κανονιστικό, το κείμενο θα φανεί και αυτό εκ πρώτης όψεως ασπεί. Βλ. H. L. A. Hart, «Positivism and the Separation of Law and Morals», *Harvard Law Review* 71 (1958), 593 κ.ε., και Lon Fuller, «Positivism and Fidelity to Law - A Reply to Professor Hart», ό.π., 630 κ.ε. Σήμερα οι περσόν- τεροι σχολαστές του παραδείγματος, ακόμη και πολλοί θετικιστές, παραδέχονται ότι αποτελεί μία περίπτωση όπου η διάκριση γλωσσικής και ουσιαστικής αμφι- βλίας πράγματι δεν φαίνεται να λειτουργεί. Το παράδειγμα είχε σχολιάσει ήδη στη μελέτη μου «Κείμενο του νόμου και γραμματική ερμηνεία» (βλ. παραπάνω, σπ- 45). Για πίο πρόσφατες αναλύσεις, βλ. μεταξύ άλλων Pierre Schlag, «No Vehicles in the Park», *Seattle University Law Review* 3 (1999), 381 κ.ε., και, από τυπωμα- τική σκοπιά, Frederick Schauer, «A Critical Guide to Vehicles in the Park», *New York University Law Review* 83 (2008), 109 κ.ε.

70. Την απόφαση αυτή του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών (*Smith vs. the United States*) μνημονεύει ο Scott Soames, «Interpreting Legal Texts: What Is, and What Is not, Special about the Law», στο ίδιο, *Philosophical Explorations*, I. *Natural Language: What It Means and How We Use It*, Πρίνστον, N.J. Prin- ceton University Press, 2009, σ. 403 κ.ε.

Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

αφορά μιάς πωρότητας γεγονότων, κατά τη οποία, προκειμένου να συμπεληρωθεί το ποσό του τιμωμάτων, παρέδωσε στον πωλήτη και το περίστροφό του. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο κατηγορούμενος εμπίπτει στην ειδική αυτή ρύθμιση, επειδή, όπως πάλι το γράμμα της διάταξης, χρησιμοποιήσε πούλημα, όπλο, όπως πάλι το γράμμα αλλάζει, όστω και αν το χρησιμοποιήσε πούλως προς συμπεληρωσή του τιμωμάτων, υπήρξε όμως και μεντήρημα που υποστήριξε ότι, όστω ο νό- μος κάνει λόγο για χρήση όπλου, δεν είναι η χρήση του γενικά, αλλά ορθότερη, αλλά αυτό δεν μπορεί να προκύψει από τη γράμματική ερ- μηνεία του νόμου και μόνο. Στο ερώτημα αν η ερμηνευτική επέμβαση που οδήγησε την υπόθεση ως το Ανώτατο Δικαστήριο, είναι επιβλαβής απλώς γλωσσική ή ταυτόχρονα και ουσιαστική, ορθότερη φαίνεται η γνώμη ότι η διάκριση δεν είναι δυνατή και ότι, στην περίπτωση αυτή, κατά γράμμα ερμηνεία ως αυτοτελής και ανεξάρτητων των άλλων δια- διο της ερμηνείας, καθ' όσον κρίσιμο για την αποτελεσματική της διακρί- σης είναι αν η χρήση του όπλου πούλως ως μέρους του τιμωματος συν- ιστά μία από τις περιπτώσεις που επανέχονταν την επείγουσα συν- έτοι όπως την εννοεί, μέσω της περιγραφής της, ο νόμος όστω να διακρί- λогούν την ανωτερότερη τιμωρήση της. Η εννοία της χρήσης όπλου έχει πρόσδλγα, κατά την ορολογία του Dworkin, «ερμηνευτικό» χαρακτήρα.

Κρίσιμο για την εκτίμηση του βελιού της «ερμηνευτικού» χαρα- μιάς έννοιας είναι λοιπόν, όπως επισημάνανε ήδη, το ποσό της βί- σκεται προς τον νοηματικό πυρήνα της πράξης που ρυθμίζεται από την ερμηνευόμενη διάταξη. Αν το κρίσιμο κανονιστικό φορτίο που επανέ- ται σε μιά λέξη είναι μικρό έως ελάχιστο, η τυχόν αμφιβολία ως προς τη σημασία της και τη συμβολή της στο συνολικό νόημα της διάταξης μίας φαίνεται μάλλον γλωσσική (και προ πάντων αντιστοίχως: η έλλει- ψη διαφωνίας φαίνεται σαν να οφείδωταν αποκλειστικά σε γλωσσικούς λόγους, και αυτό είναι ακριβώς που ώθησε τους υποστηρικτές του νο- μικού θετικισμού να εκλάβουν ότι έτσι πρέπει να ενοήσουν τις «ενδε- ρείς περιπτώσεις»). Αντίθετα, αν το κρίσιμο κανονιστικό φορτίο που επιβάλλεται σε μιά γλωσσική έκφραση είναι μεγαλύτερο και έτσι ο αυ- την φαίνεται να αποτίθεται το μεγαλύτερο βάρος για τον σχηματισμό της τελικής κρίσης, η διαφωνία μίας φαίνεται όλο και πίο ουσιαστική.

Το λάθος όμως της προσέγγισης της κριτικής μεθοδολογικής διδασκαλίας⁷¹ είναι ότι παραβλέπει την υλοτιμότητα της ερμηνείας, που συνεπάγεται τη διάκριση, έτσι και αντιστοίχως, του κανονιστικού πεδίου εχομένου σε ολόκληρο το κείμενο και αναδεικνύει την υποτιθέμενη διαύγεια και ριζικότητα της διάκρισης μεταξύ γλωσσικών και νομικών ερωτημάτων και βεβαιότητων ή αμφιβολιών απειληλή και ανήμπρονη να επωμισθεί τις μεθοδολογικές συνέπειες που της αποδίδονται.

71. Χαρακτηριστική της θετικιστικής προσέγγισης είναι η εκ μέρους του Andrei Marmor, *Interpretation and Legal Theory*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1992, σ. 103 κ.ε., εμμονή στο διακριτό γλωσσικής και κανονιστικής αμφιβολίας και η συναφής παρανόηση του αντιθετικιστικού επιχειρήματος ότι πολλές φορές, παρά το γραμματικά αναμφίβολο του κειμένου του νόμου, η όλη συνάφεια της ρύθμισης οδηγεί τους ερμηνευτές να δεχθούν ομόφωνα ότι άλλη είναι η πραγματική κανονιστική σημασία του (όπως συμβαίνει στο παράδειγμα του Fuller με το φορτηγό-μνημείο). Ο Marmor ερμηνεύει γενικά το αντιθετικιστικό επιχείρημα ως εάν να εννοούσε ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις, ενώ είναι (γλωσσικά) σαφές το τί λέει ο νόμος, ανεξάρτητες (κανονιστικές) εκτιμήσεις υποδεικνύουν μιά ερμηνεία που να διορθώνει εκ των υστέρων το γραμματικά σαφές νόημα - και επειδή δεν είναι εκ των προτέρων βέβαιο για κανέναν νόμο ότι δεν χρειάζεται τέτοιου είδους διόρθωση, το επιχείρημα απλώς επιμένει ότι οι πρόσθετες εκτιμήσεις χρειάζονται πάντοτε. Αυτό είναι όμως λανθασμένο. Το νόημα του αντιθετικιστικού επιχειρήματος είναι βαθύτερο: δηλώνει ότι, αν δεν συνυπολογίσουμε εξ αρχής και τις κανονιστικές μας προσδοκίες, ο καθαρά γραμματικά προσεγγιζόμενος νόμος δεν μας λέει ακόμη τίποτε το νοηματικά αξιόλογο, εφ' όσον στην περίπτωση του δικαίου το νοηματικά αξιόλογο δεν μπορεί παρά να εννοείται, ευθύς εξ αρχής, και ως νομικά αξιόλογο. Σ' αυτό οφείλεται σε τελευταία ανάλυση και το ότι η θετικιστική διάκριση μεταξύ ευχερών και δυσχερών περιπτώσεων δεν είναι μιά διάκριση θεμελιώδης και μεθοδολογικά βαρύνουσα αλλά μιά διάκριση επουσιώδης και εφικτή μόνο ex post.